

אלוהיי ציווני

על יחסו של אלתרמן לאל, לדת ולמסורתⁱ

לפי טורו המוקדם "הקלריקל הקטן"
ולפי מחזהו המאוחר "ימי אור האחרונים"

זיוה שמיר

א. משפחה חילונית וחינוך דתי

אבי המשורר, יצחק אלתרמן – עורך, מחנך, מפקח על החינוך לגיל הרך ומשורר לילדים – התהלך כל ימיו בגילוי ראש, ובני משפחתו קיימו אורח חיים חופשי מדת וממצוות. בתו לאה אלתרמן-להב, אחותו של נתן, הצטרפה בתום לימודיה בגימנסיה "הרצליה" לקיבוץ תל-עמל של "השומר הצעיר", ובו הקימה וגידלה את משפחתה באווירה חילונית גמורה. אָמו, בלה אלתרמן, הצטרפה לעת זְקנה לקיבוצה של בְּתָה, שם חייתה לצד נכדיה והשתלבה אף היא באורח החיים האֶתְנַאיסְטִי המוצהר ששרר בקיבוץ "השומרי". על חילוניותו של אבי המשפחה העיר מנחם דורמן, הביוגרף של המשורר ונוצֵר מורשתו, בנסותו להסביר מדוע שלח המחנך הבכיר את בנו להתחנך בגימנסיה דתית:

יצחק אלתרמן, אף-על-פי שלא ניהל בית כשר למהדרין ולא הקפיד בקיום תרי"ג מצוות כהלכה, הכניס את נונקה [שם החיבה של נתן הצעיר – ז"ש] ברצון ובלב שלם לגימנסיה זו [בית-הספר התיכון הדתי "מגן דוד" בעיר קישינב – ז"ש], שמיסודו של ר' יהודה לב צירלסון, איש "אגודת ישראל" [...]. כאן למד נתן במשך ארבע שנים, מגיל עשר עד ארבע-עשרה, וכאן גם נעשה בר-מצווה, כדת וכדין.¹

תודות למזגו המחקרי ולמסירותו הרבה לנושא האלתרמני, עלה בידי מנחם דורמן לאסוף את מסד הנתונים החיוני לחקר שנותיו הראשונות של המשורר, ואת סיפור

ⁱ התפרסם בספרה של זיוה שמיר "רוצי, נוצה - יצירת אלתרמן בעקבות אירועי הזמן", הוצאת ספרא בשיתוף עם הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2013.

החיים שבנה מנתונים אלה פרש בספרו הביוגרפי *אל לב הזמר* משנת תשמ"ז (ובגרסתו המורחבת *פרקי ביוגרפיה משנת תשנ"א*). כאן סיפר דורמן בפירוט ובהרחבה על אותן שנים שעשתה המשפחה בעיר קישינב שבבסרביה לפני עלותה ארצה, שבמהלכן למד הנער נתן אלתרמן ארבע שנים תמימות בבית הספר התיכון העברי הדתי "מגן דוד". בשנים אלה ניסה הנער בפעם הראשונה לכתוב שירים אחדים שנתפרסמו בעיתון בית-הספר (היו אלה שירי בוסר דרדקיים, שבקושי רב ניתן למצוא בהם רמז לפשרון הבלתי מצוי שעתיד היה להתגלות אצל מחברם מקץ עשר שנים לפרסומם, ואף אין בהם עדות כלשהי לשליטתו בלשון המקורות).² את הדי ה"גרסה דינקותא" שלו, פרי החינוך העברי-היהודי שספג ממוריו וממחנכיו בקישינב, ניתן לאתר כיום בסגנונו העשיר של אלתרמן, הרווי במשקעים מקנייני הרוח של עם ישראל (עושר זה מופגן פחות מזה של קודמיו בשירה העברית, ומשולבים בו גם משקעים לא מעטים מתרבות העולם).³ הדי החינוך הדתי-הלאומי ניפרים פה ושם גם בהשקפת עולמו, שמעולם לא בעטה בערכי מורשת ישראל ולא התנכרה אליהם.

האם האמין אלתרמן באלוהים, ונשא אליו תפילת יחיד? האם היה אגנוסטיקן שלא האמין באל, אך לא שלל את קיומו? התשובות על שאלות אלה אינן קלות או חד-משמעיות, אולם העוקב אחר התבטאויותיו של המשורר בנושאי המורשת היהודית (בשיר, במסה ובמחזה) עשוי להגיע להשערות כלשהן לגבי אמונותיו ודעותיו. בספרי *על עת ועל אתר*, העליתי את ההנחה שאלתרמן היה "מהפכן שמרני", או "שמרן מהפכני", שלא שמר על אורח חיים דתי, אך גם לא ניתק שלשלאות וכבלים כמו חבריו ל"אסכולה".⁴ אברהם שלונסקי, מייסד "האסכולה" המודרניסטית התל-אביבית, שהיה מבוגר מאלתרמן בכעשר שנים, היה רדיקלי יותר בהשקפותיו מתלמידו וממשיך דרכו. גם בני גילו של אלתרמן, לאה גולדברג ואלכסנדר פן, מפני החבורה של "אסכולת שלונסקי", היו רדיקליים ממנו.

לעומת חבריו בעלי השקפת העולם הרדיקלית, חשש אלתרמן כל ימיו מפני מהפכות המבקשות לשנות את המציאות לאתגר בכוחם של תכתיבים ובכוח הזרוע (כך עולה מיצירתו ומהתבטאויותיו החוץ-ספרותיות). על חששו מפני המשטרים הטוטליטריים, שהשתלטו אז על אירופה משמאל ומימין, כתב בחטיבות יצירתו המוקדמות, החל בקובץ שיריו הראשון *כוכבים בחוץ* (1938). במציאות הארץ-ישראלית הוא הביע את חששו מפני השתלטותם של הרעיונות המרקסיסטיים המהפכניים שסחפו רבים מבני ההתיישבות העובדת, שמשמאל, אך גם מפני השפעתם הרבה של הרעיונות המהפכניים הנועזים מבית-מדרשו של רטוש וחבריו ה"כנענים" על הנוער העירוני, שמימין. אלה ואלה נקטו עמדה אנטי-דתית קיצונית; אלה ואלה ביקשו לשנות את פני המציאות באמצעות מהפכה מהירה ונמרצת, וליצור "יהודי

חדש" בן-לילה. אלתרמן, לעומתם, דיבר תמיד בזכות שינויים אבולוציוניים מתונים הנערכים באופן אטי וטבעי במהלכם של דורות אחדים.⁵ מזגו ההיסטוריוסופי המתון והשכלתו האקדמית (השכלה שכללה ידע נרחב בגאולוגיה, בביולוגיה ובזואולוגיה, פרי התבוננות מושכלת בתהליכים המתרחשים בטבע) אותתו לו שמהפכות רדיקליות של בן-לילה עלולות להוליד מהלכים קונטרה-בולוציוניים, שבכוחם להסיג את המציאות אל נקודת המוצא הנמוכה שממנה יצאו המהפכנים למאבקם, אם לא למטה ממנה.

דומני שאפיונו האוקסימורוני כ"מהפכן שמרני", להבדיל מתיאורו כ"שמרן", יש בו כדי לתאר אל נכון הן את דרכו הפואטית של אלתרמן, הן את דרכו הפוליטית והן את גישתו בנושאי דת ואמונה. אלתרמן חש בחושיו החדים כי המהפכות השקטות של עם ישראל בדורו (תהליך החילון המהיר, כמו גם תהליכי "שלילת הגלות", הכרוכים בחילון ונובעים ממנו) עתידות להוליד לימים ריאקציה שתתבטא בשלילת "שלילת הגלות" ובשיבתם של חלקים מהעם אל הדת והמסורת. כמי שלמד הנדסה חקלאית והתעניין במדעים המדויקים, הוא אף ידע היטב כי מדען דגול כדוגמת אלברט איינשטיין אמר לרעהו, הפיזיקאי היהודי-למחצה נילס בוהר, מאבות מכניקת הקוונטים, את המשפט "אלוהים אינו משחק בקוביה", שנועד לרמוז לקיומו של סדר אלוהי בקוסמוס (לכך רומזים דברי חגיגת קיץ: "ותמיד פה נפשם, אגב, / צופה מתוך הערבוביה / סדר הפלדות אשר חקיו / מתוים את דרך הפוכב והקבחה"; שם, עמ' 12). גם אלתרמן, איש רוח ואיש מדע, שעמד משתאה מול חידות הקוסמוס, לא שלל כמדומה את קיומם של כוחות עליונים המניעים את היקום ומשליטים בו סדר בתוך הכאוס.

באלתרמן נתלכדו אפוא הפכי איש הרוח ואיש המדע, המאמין והספקן, הקלסיציסט השמרני והמודרניסטן הנועז. הוא התחנך כאמור בשנים הפורמטיביות של חייו על ברכי המורשת היהודית, והכיר את סיפורי בראשית על בריאת העולם ואת שְׁלַל המדרשים שנטוו סביבם, אך גם ידע שאיש המדע צריך להשאיר את הסיפורים הללו בבית בצאתו אל המעבדה. כאיש מדע, שהגדיר את האדם כ"חידה הפותרת חידות",⁶ וכבעל היגיון אנליטי, שביקש כל ימיו לרדת לחקר האמת, הוא לא הסכים מימיו לקבל באופן אוטומטי אמתות שקבעו אחרים כ"מצוות אנשים מלומדה", ולא הלך מעולם אחר אקסיומות של פלג או מפלגה, של רב ומורה הלכה או של מנהיג פוליטי כלשהו, סמכותי ונערץ ככל שיהא. כאמור, אין לדעת בוודאות אם האמין אלתרמן באלוהים אם לאו, אך לאור טורו "הקלריקל הקטן" (1944) – שבמרכזו סוגיות של דת, מסורת ואמונה – ניתן לשער שהמשורר לא היה אפיקורס גמור כמו אחדים מחבריו, בני תל-אביב וההתיישבות העובדת, אֶתְאִיסְטִים במוצהר

ומדעת, אשר קיבלו כמצוות אנשים מלומדה את ההנחה המרקסיסטית הקובעת כי הדת היא "אופיום להמונים"⁷.

טור זה, מטוריו השנונים והעמוקים של אלטרמן, התפרסם בעיתון *דבר* מיום 30.6.1944 (ט' בתמוז תש"ד), כתגובה לאירוע ממשי שאירע בקיבוץ שער הגולן. מן העיתונות נודע כי חברי הקיבוץ החזירו לבית הכנסת בטבריה ספר תורה שניתן להם כדי שיוכלו לקיים בקיבוץ תפילה בציבור, ובמעשם זה גדעו כל אפשרות לקיים מנהגים שבכוחם לקדש מצוות ומועדים.⁸ משהתפרסמה הידיעה, הציגו החברים בעיתונות את גרסתם לאירוע, ובה ניסו להבהיר כי החזירו את ספר התורה כי התקשו להשיג "מניין"⁹. אלטרמן, כך עולה מטורו "הקלריקל הקטן", לא קיבל את גרסת הקיבוץ, ונטה להאמין כי המעשה הזה נעשה מתוך חשש פן ייחשף דור העתיד בקיבוץ ל"אמונות טפלות", לפולחני דת שבטיים "פרימיטיביים" ולמנהגי בידול "אתנוצנטריים", המוקצים מחמת מיאוס (לפי עקרונות "התרבות המתקדמת" ילידת ברית-המועצות, שהתקבלו על דעת הפלג השמאלי של ההתיישבות העובדת בארץ-ישראל). כברבים מטוריו, גם בטור זה יצא המשורר מתוך המעגל הצר של אירוע קטן ומוחשי, אך נטע אירוע זה בהקשריו התרבותיים הרחבים ביותר – הלאומיים והאוניברסליים.

ב. הטור "הקלריקל הקטן" על רקע מועד חיבורו

הטור נכתב בשנה סוערת מאין כמותה, הלא היא שנת ההכרעה של מלחמת העולם השנייה. הייתה זו תקופה של "בין רשויות", שהצטיינה במצבים כאוטיים מייאשים, מחד גיסא, אך גם במצבי סף נוטעי תקווה, מאידך גיסא. בינואר 1944 נפרץ המצור בן 900 הימים על העיר לנינגרד. הצבא האדום שחרר כמעט את כל שטחי ברית-המועצות שנותרו בשליטת גרמניה הנאצית, תוך שהוא נוטע תקווה למיגורו של הוורמאכט; ואולם, בו-בזמן, עדיין פעל הוורמאכט במלוא עצמתו, ובחודש מארס כבש את הונגריה, שם נספו בשנת 1944 יהודים רבים, ובהם גם חנה סנש, חביבה רייק ואנצו סירני, מצנחני היישוב, שיצאו להונגריה כדי לארגן בה קבוצות פרטיזניות להגנה עצמית (בראש הגיליון מיום 30.6.1944, שבו נדפס טורו של אלטרמן "הקלריקל הקטן", מתנוססת הכותרת המצמררת: "שעתה האחרונה של יהדות הונגריה").

בהשקפתם הקוסמופוליטית של אנשי קיבוץ שער הגולן, שגרמה להם לבטא התנכרות ליהדותם ולהביע שאיפה להיות "ככל העמים", היה אפוא מן האוטופיזם חסר השחר, בעוד יהודים רבים מוכּלים אל המשרפות והעולם עומד מנגד. אלטרמן ראה לנגד עיניו איך המשטרים הטוטליטריים, שמיימן ומשמאל, גוזרים על היהדות גזרות השמד, ונתן בטורו ביטוי לתדהמתו לנוכח המעשה הצורם של אנשי "השומר

הצעיר", שבחרו להגלות מקיבוץ ספר תורה דווקא "בשעה זו" של חשבון נפש לָעָם ולְעוֹלָם. הוא יכול היה לראות כיצד אנשי הקיבוץ נוהים אחר התכתיבים המגיעים מן הקרמלין, המכתיבים אורח חיים אֶתְאִיסְטִי, מוחקים מרצון את ייחודם הלאומי, ובכך מממשים שלא בכוונה ושלא מדעת את משאֶלת הלב של צורריהם.¹⁰

בטורו "הקְלֵרִיקֵל הַקְטָן" הראה אלתרמן איך בעריצותם הרעיונית, תולדת האַקְסִיוֹמֹת הַקוֹמוֹנִיסְטִיּוֹת שעליהן חונכו ושבהן האמינו בכל לב, הופכים אנשי הקיבוץ כל היגיון על פיו, ובעוד רוממות הערכים ההומניסטיים בגרונם, הם מונעים הלכה למעשה את חופש הדת ורומסים את כבוד האדם וְחִירוֹתוֹ. בטור זה הציב המשורר כעין משל, ובו סיטואציה אבסורדית, אך לא בלתי אפשרית, המְקִיפָה שלושה דורות במשפחה אחת: הורים אֶתְאִיסְטִים למהדרין, שקיבלו את הדוגמות המרקסיסטיות כתורה מסיני, מבקשים לסגור את בנם בעל "הראש הפתוח" כאתרוג בקופסה, לְבַל ייחשף למה שנראה להם כאמונות שווא והבל. בו בזמן, הם סוגרים בצריפו את הסב שומר המסורת, שאינו מוכן לוותר בנקל על זיקתו לעולם המצוות, לְבַל יפיץ ברבים את השקפת עולמו. כך הם הופכים את בנם לעציר פוליטי המבּוֹדָד מן המתרחש בעולם, ואת הסב שבצריף לאדם דחוי ומנודה, הנאלץ לחתום על כתב מחילה מביש, ולהתפלל בחשאי ובסתר כאחד האנוסים.

אלתרמן, שחיפש לא אחת בשיריו את התקדים העתיק של התופעה המודרנית, ועל כן נדרש תכופות לסיפוריו הארכיטיפיים של ספר בראשית, מתח בשיר זה קו של אֶנְלוֹגִיָה בין אירועי האקטואליה לבין פרשת אברהם בכבשן האש. אברהם, כמו הילד בטור שלפנינו, שואל אף הוא בילדותו שאלות פילוסופיות קמאיות (primordial) על הכוחות הטמירים המניעים את היקום.¹¹ בהגיעו בכוחות עצמו לאמונה בקיומו של אל עליון, הוא מחליט לנתץ את האלילים, ועל כן נמרוד, מלך אור כשדים, משליכו לכבשן האש. היהודי הושלך אפוא לכבשן האש למן קדמת דנא – למן הרגע שבו הביא לעולם את המונותאיזם, וניסה לבער ממנו את האלילות. על כך אמר ביאליק כעשור תמים קודם לכן, בנאומו "בשעה זו" (1933), שעה שערך השוואה בין עובדי האלילים הקדמונים, שקמו לנקום ביהדות את נקמת מיגור האלילות, לבין הפְּנִינִים המודרניים של גרמניה הנאצית שביקשו "לעֶשֶׂן" את עם ישראל במרחבי הפזורה היהודית ולהביא עליו כְּלִיָה (אגב, ממש באותה עת שבה השמיע ביאליק את נאומו ואת הפרוגנוזות שלו על עתידה של יהדות אירופה, החל זיגמונד פרויד לחבר את ספרו האחרון משה [1934 – 1939], ובו העלה סברה דומה עד מאוד לזו של ביאליק באשר לשורשיה של האנטישמיות בגרמניה. גם פרויד תיאר את הרוח האלילית שנותרה טבועה בקרב הָעָם הגרמני, שהתעוררה וקמה לנקום את נקמתה

ביהדות מנתצת הפסילים). בנאום זה אף ראה ביאליק בחזון את המשרפות ואת תאי הגזים שעתידיים היו הגרמנים לבנות כדי להשמיד את היהודים ולבערם מן העולם: הייתה קוניוקטורה כזאת בעולם, שהכריחה את העולם האלילי לקבל משהו מיסודי היהדות ומעיקריה, אבל הטבע האלילי שלהם שילם בעד "אונס" זה ליהדות בשנאה עזה כמוות. [...] וסוף כל סוף עמדו על הסוד הזה, שהיהדות, בכוחה היא ובכוח כוחה, הולכת ומפעפעת ומחלחלת בהם כארס וחותרת תחת שרידי האלילות. והטבע הגויי מתקומם נגד זה והם מנסים לערוך את המלחמה האחרונה, מלחמת גוג ומגוג נגד היהדות [...] והנה הם עכשיו עורכים מלחמה נגדנו, לא בארצנו, אלא בעולם הגדול, בשעה שהם מוצאים אותנו בפיזורנו, והם רוצים "לעשן" ולהבריח אותנו מתוך כל הסדקים והחורים שנחבאנו שם, הם רוצים להמית אותנו מיתת פצילים ולהוציא אותנו מכל הקנים במזימת כליה גמורה.¹²

בעקבות ביאליק, שקיבל את הרעיון בדבר מקורות האנטישמיות המודרנית מן המשורר היהודי-רוסי שמעון פרוג, ששירו "אל פרומיתוס" שימש לו מקור השראה לכתיבת שירו הנודע "לא זכיתי באור מן ההפקר", תיאר גם אלתרמן את השנאה הרצחנית של הקדם הגרמני כלפי "אויביו" היהודים, בוראי הרעיון המונותאיסטי ומפיציו, אשר ניסו למגר את האלילות ולהעבירה מן העולם. כבר בשירי *כוכבים בחוץ* (1938), אגב אזכורן של אגדות הילדים הטבטוניות (בשירים כגון "כיפה אדומה", "רועת האווזים", "הר הדומיות" ועוד), רמז המשורר שאיום הכחדתו של הקדם על-ידי עובדי האלילים החדשים שצצו בגרמניה איננו איום שווא. כזכור, האתוס של התנועה הנאצית נבנה על סמלים גרמניים עתיקים ומיתוסים פגניים הקשורים לעבר הטבטוני, כגון הסגידה לאל ווטן מן המיתולוגיה הנורדית, ואלתרמן לא חדל מלהזהיר ב*כוכבים בחוץ* מפני קסמו המר של האטבזים המודרני המתופף בתופיו של השבט הקמאי והמתקשט בנוצותיו של הפרא מיערות-העד.¹³

ניתן להראות בבירור כי אלתרמן סבר כי עלילותיהן של אגדות עם – כגון "כיפה אדומה", "החליץ מהמליך", "הנזל וגרטל" ועוד – ספוגות ברשע כה תהומי ובאכזריות כה אפלה עד כי ניתן לשער שיום אחד תתורגמנה עלילות ספרותיות אלה לעולם המעשים. ואכן, הקורא בעיניים מפוכחות את סופה של אגדה כדוגמת "הנזל וגרטל" על השלכתה של המכשפה המתועבת אל אותו כבשן, שלתוכו ביקשה להשליך את שני הילדים התמימים שנלכדו בביתה הרצוף בממתקים, יוכל להבין אל נכון, שעם אשר תודעתו הקולקטיבית יכולה הייתה לברוא אגדות כאלה, יהיה מסוגל יום אחד לממש את המסופר בהן במציאות החוץ-ספרותית; קרי, לערוך דמוניזציה לשנואי נפשו, ולהשליכם לתוך כבשן האש. בשיריו ובטוריו רמז אלתרמן שבניו של

אברהם אבינו שסבב לפי האגדה עם צלוחית של פלייטון בין הגויים והיזה עליהם את בושמו הטוב (תמונה לְגַנְדְרִית שבמאה התשע-עשרה אימצה המשכילים, מטפחי רעיון "תעודת ישראל בעמים"), עתידים לתת את הדין על מעשיו – הטובים אך מעוררי ההתנגדות – ולהיזרק כמוהו אל תוך הכבשן.¹⁴ גורלו של אבי האומה, שזימן לידיו רעה תחת טובה, הדריך את מנוחתו של המשורר באותם ימים נוראים, ולא במקרה חיבר בתום המלחמה והשואה את טורו הנודע "על הילד אברם" (1945), שבו מתווה צו אלוהי טמיר את הכללים השולטים בתולדות האומה, וקורא אל הילד אברם קריאת "לָךְ לָךְ". שירו של אלתרמן מסביר שמדובר ב"צו לדוֹתִיו שֶׁל הָעָם". לשון אחר: כשם שיולדת אינה יכולה לעצור את תהליך הלידה וחיבת להשלימו בכל כוחה, כך גם ההיסטוריה חייבת לאזור את מיטב כוחותיה ולהביא לידי מימושו המלא של תהליך הולדת העם בארצו הישנה-חדשה:

אֶז בְּלִיל הַשְּׁלֶךְ הַס
וְיָרַח הַיּוֹעַם,
וּמוֹל בְּרַק פְּגִיוֹנוֹת שׁוֹחֲרִים לְצִיד,
הִזָּה דְבַר אֲדֹנָי אֶל אַבְרָם, אֶל אַבְרָם
הַיָּשׁוּן בְּפְרוֹזְדוֹר הַבַּיִת.

לֵאמֹר: אֶל תִּירָא
אֶל תִּירָא, אַבְרָם,
כִּי גְדוֹל וְעֲצוּם אֲשִׁימָךְ,
לָךְ לָךְ, דְּרָךְ לֵיל מַאֲכָלֶת וָדָם,
אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ.

לָךְ לָךְ, דְּרָךְ לֵיל מַאֲכָלֶת וָדָם
כְּחִיָּה, כְּתוֹלַע, כְּצַפּוֹר.
מִבְּרַךְיָךְ אֲנִי אַבְרָךְ, אַבְרָהָם,
וּמִקְלִיךְ אֶאֱרָ.¹⁵

המאכלת שהניף אבי האומה על בנו יצחק הופכת בשירו של אלתרמן למאכלת שנעצו הגרמנים בלבה של האם, אמו של הילד אברם, והיא-היא גם המאכלת שבה כרתו הגרמנים את ראש אביו מעל כתפיו. השיר הוא כתב אשמה על אכזריות הנאצים והבעת תקווה והבטחה לצמיחתם של חיים חדשים וריבוניים בארץ-ישראל, עם הפיכתו של העם מ"אברם" ל"אברהם" ומ"יעקב" ל"ישראל".

ואולם, לא רק כלפי הנאציזם והפשיזם השחיוז אלטרמן את עטו. גם מן המשטר הטוטליטרי ששרר בברית המועצות לא חסך דברי ביקורת קשים. אחדים מבני משפחתו נלכדו מאחורי "מסך הברזל", והיו כאותם אנוסים מימי הביניים, שנאלצו לשמור על מנהגי היהדות בחשאי ובהיחבא. בקושי רב ניתן היה לקבל מהם אות חיים. ספרייתו של המשורר הלכה ונמלאה בספרים על ברית-המועצות, על "עולם המחר" ועל מנגנוני הסתר של המשטרים הטוטליטריים שחשיבותם של חיי אדם בעבורם היא כקליפת השום.

הוא חזר והביע את סלידתו מכל משטר המנסה להחניק את חופש המחשבה, הפעולה והדיבור, ולנושא זה ייחד מקום נכבד בכל מחזותיו האחרונים – מחזהו *חוף המדוזה*, מחזהו *ימי אור האחרונים* ומחזהו *משפט פיתגורס*. למעשה, גם בקובץ *שירי מכות מצרים* (1944), שנכתב באותה שנה שבה חובר שירו "הקלריקל הקטן", ניתן למצוא תיאור של אוירת הפחד מפני הלשנה ששררה תחת המשטרים הטוטליטריים: "צְרוּעָה שְׁתִּיקַת רַעִים, צְרוּעַ יַיִן גָּתָם. / צְרוּעַ בְּכִי חָלִיל אֲשֶׁר נוֹלַד בְּלִי רֶבֶב". בשורות אלה תיאר אלטרמן מצבים נועי צרעת שבהם בני האדם אחוזים חיל ורעדה מפחד ההלשנה וההסגרה. לפנינו מצב שבו כל הערכים, אפילו הטהורים ביותר, קורסים; מצב שבו אין אדם יכול לסמוך על חבריו הטובים ביותר, שאתם הוא שותה את יינו, או אפילו על בני משפחתו, מפחד פן ילשינו עליו ויסגירוהו בעטיו של "עוון" כלשהו נגד המשטר.

ציותם ללא עוררין של אנשי קיבוץ שער הגולן לתכתיבים דוגמטיים שמקורם בברית-המועצות, תוך הליכה עיוורת אחר עריצותן של דוקטרינות זרות המנוגדות לערכי היהדות, היה לאלטרמן לזרא (מה גם ששילוחו של ספר התורה מן הקיבוץ לטבריה נעשה כאמור בעיצומה של השמדת היהודים בגרמניה, מזה, והדירתם הדתית-תרבותית בברית-המועצות, מזה). משירו משתמע כי זהו מעשה נואל, ומעשים של עוולה ואיוולת השחיוזו אצלו תמיד את כלי נשקה של הסטירה. האירוניה העולה מבין טורי "הקלריקל הקטן" היא אירוניה קונוטטיבית ומעודנת, המנתחת את האירוע באזמל דק ומדויק, ולא סרקזם נשכני, הנופל כקרדום קהה, אולי משום שאחותו, לאה אלטרמן-להב, הצטרפה כאמור לקיבוץ תל-עמל של "השומר הצעיר", ואלטרמן הכיר גם את הצדדים היפים והקונסטרוקטיביים של אנשי הקיבוצים "השומריים", ולא רק את הקנאות הדוקטרינרית חסרת הפשרות ששררה בקיבוצים אלה. כשאומר אלטרמן על ההורים החופשיים של הילד החקרן שהם "זוג מְפָר לִי מְאֹד", דומה הוא שולח קריצת עין אירונית כלפי אנשים כדוגמת אחותו וגיסו הנאורים, שחיפשו על חידות היקום תשובות מדעיות מושפלות, מבלי לשים לב ש"הקלריקל הקטן", בעל המזג החקרני, מתעניין גם בשאלות מְטפיזיות שאין בכוחם של המדעים האמפיריים לספק להן תשובה.

ג. טור המעלה שאלות פילוסופיות ומעשיות

לפנינו משל ציני ורציני כאחד, שפל שאֵלה עקרונית העולה ובוקעת מתוכו (כגון: האם קיים כוח עליון המפעיל את היקום? מהו היחס לדת בברית-המועצות, ואיך משתקף יחס זה בגרורותיה ולווייניה של ברית המועצות שב"ארץ-ישראל העובדת"? מהי אינדוקטרינציה, ומה הן השלכותיה על חיי הפרט ועל חיי הכלל? מהו המניע מאחורי עריצותם של המשטרים הטוטליטריים המבקשים להחניק את חופש הביטוי והמחשבה? האם רשאים הורים ומורים להשליט את דעתם על הילד, ולכוון את חייו ואת תודעתו? האם התודעה קובעת את ההווה? או שמא ההפך הוא הנכון?) פותחת מניפה רחבה וססגונית של רעיונות שחקרם לעולם לא יגיע למיצוֹן. להלן נוסחו המופר של שיר זה כפי שנדפס בכתבי אלטרמן:

הקלריקל הקטן

להורים חפשיים – זוג מכר לי מאד -

נולד ילד חמוד וחפשי בדעות.

אך בטָרם הילד עמד על רגליו

כבר הרגישה האם והרגיש גם האב

כי בָּזָה התינוק, בְּמִין דָּרָךְ פְּטֵלִית,

נשִׁתְּרָשָׁה נְטִיָּה חֲזָקָה קְלָרִיקֵלִית!

עָרְבָעָרְב שָׁאֵל הוּא, אוֹתוֹ קְלָרִיקֵל,

מָה לְמִטָּה וּמָה בְּשָׂמִים מְעַל,

מִי מוֹצִיא כּוֹכָבִים לְהָאִיר בְּלִילוֹת,

מִי יוֹשֵׁב בְּרִקְעִים הַמְּלֵאִים אוֹרָה,

מִי מוֹרִיד הַטְּלָלִים? וְכִמוֹזָה שְׂאֵלוֹת

שֶׁל אֲנָשֵׁי הַמָּאָה הַשְּׁחוֹרָה.

אך ידעו ההורים, עד נפֶּשׁם כְּמַעַט קָצָה,

לְעַמֵּד אֵיתָנִים לְמוֹל כֹּל פְּרוֹבּוֹקָצְיָה

וְעָנוּ לוֹ בְּנִחַת תְּשׁוּבוֹת בִּיּוֹלוֹגִיּוֹת,

פִּיזִיּוֹת, כִּימִיּוֹת, אֲנִתְרוֹפּוֹלוֹגִיּוֹת.

ב

וּמוֹבֵן שֶׁהָאֵב גַּם הָאֵם, שְׁנֵיהֶם יַחַד,
עוֹד חִכּוּ לְעֶקֶר, בְּאִימָה וְנַחֲמָד.
לֹא לְשׂוּא! יוֹם אֶחָד, אֶת הוֹרְיוֹ הַבוֹהִים,
הַפִּילִיסְטֵר שָׁאֵל הָאֵם יֵשׁ אֱלֹהִים.

נְדָהְמוּ אִם נֶאֱבַב וְהַחֲלוּ לְחִזּוֹת:
אֵיךְ הִגִּיעָה אֵלָיו
הַשְּׂמוּעָה הַלְזָאֵת?
וְהוֹבֵא לְשִׂיחָה מְשֻׁפְחָתִית זֶה הַסְּעִיף,
וְהַחֲלֵט: זֹאת סֵפֶר לוֹ הַסֵּב שֶׁבְּצָרִיף.

אֵךְ הַסָּבָא נִשְׁבַּע
בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ,
שֶׁאֵת זֶה הַשְּׂמוּעָה לֹא סֵפֶר הוּא לְאִישׁ.
וּבְזִמְן הַתְּפִלָּה כֹּה נִזְהָר הוּא כָּל יוֹם
שֶׁנִּכְדוֹ לֹא יִגַּשׁ אֵלָיו חֵס וְשָׁלוֹם.

וְהֵנוּ מִתְּפִלָּל בְּנִשְׁימָה עֲצוּרָה,
שֶׁנִּכְדוֹ לֹא יִשְׁמַע אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא.
וְהַצָּרִיף הוּא סְגוּר וְאֶטוּם בְּתַכְלִית,
שֶׁנִּכְדוֹ לֹא יִרְאֶהוּ עֶטוּף בְּטָלִית.

ג

וְעֲלֵתָה הַצָּעָה אַז: לְקִרְאֵת הַבְּאוֹת
לְהִגֹּן עַל הַיְלָד מִפְּנֵי הַשְּׂפָעוֹת.
וְלִשְׁמֹר אֶת נַפְשׁוֹ הַרְכָּה וּפְתִיחָה
מִגּוֹרְמֵי תַעֲיִוֹת וַתְּהִיחָה.

אָדּ הָיָה שֵׁם חֵבֶר הַגִּיּוֹנִי וּמֵיֶשֶׁב
שְׂאֵמֶר, בְּלִי לַחֲזֹר פְּעַמִּים:
לְשֵׁם כֶּדֶד יֵשׁ לְקוּם וּלְהַסְתִּיר מִפְּנֵיו
קֶדֶם כָּל
אֲדָמָה וְשָׂמִים.

כָּל כּוֹכֵב הוּא לְיָלֵד כְּמִין פְּרוֹבּוֹקטוֹר –
אָדּ בְּזָה הָעוֹלָם הַסּוֹעֵר וְנִתְדָּד
שׁוּם מְרַקְסִיסֵט לֹא גָדַל עוֹד בְּתוֹךְ אֵינְקוּבָטוֹר,
וְאוּלַי פְּחֻדָנוֹת הֵיא לְשֵׁמֶר אוֹתוֹ כֶּדֶד.

קֶצֶת עֲלוּב יִרְאָה הַמְרַקְסִיסֵט שְׁיַחֲרֹג
מִקְפָּסֶת חֲנוּכוֹ, מְעֵטָף כְּאֲתֵרוֹג.
לוֹחֲמִים וְתִיקִים! אָב, מוֹרָה וּמוֹרָה!
אֵל תִּהְיֶה פּוֹחֲדִים כֹּה מְעִין־הֶרַע!

ד

חוּץ מְזָה שְׂכָחוּ הַשּׁוֹקְלִים וְדָנִים
שְׁגָם הַמָּה הָיוּ קְלָרִיקְלִים קְטַנִּים,
וְאֶסוֹן לֹא קָרָה, יֵשׁ דּוֹאֵג וּמְרַחֵם:
הֵם גָּדְלוּ אֶפִיקוֹרְסִים, בְּרוּךְ הַשֵּׁם.

הנוסח הראשון, שהתפרסם כאמור בעיתון דבר מיום 30.6.1944, הכיל בית אחד נוסף
שבא לאחר הבית השישי (בתחילת פרק ג). להלן נוסחו של בית זה:

אֵז הִחֲלַט אֶת הַסֵּב
לְהַחֲתִים עַל מִכְתָּב –
שְׂאֵם יֵשׁ בּוֹ עוֹוֹן, הוּא יַחֲזֹר לְמוֹטָב.
וְהַסֵּבָא הוֹשִׁיט אֶת יָדוֹ וְחֲתֵם
וְהָיוּ חֲבָרִים שְׂכַבְשׁוּ אֶת רֵאשִׁים,
כִּי רָאוּ אֶת הַדִּיוֹ מִסְמִיקָה כְּמוֹ דָם.

השיר רצוף כולו פרדוקסים, סירוסי משמעות וצירופים אוקסימורוניים, המלמדים על מורכבותה הבלתי נדלית של התופעה שבמרכזו – האמונה בכוח עליון המניע את עולמנו, ושאיפתם של המשטרים הטוטליטריים (וגרוריהם הארץ-ישראליים) להחניק אמונה זו ולבַעֲרָה מן העולם. נדגים אחדים מהם:

- ההורים הרואים בבנם "קֶלְרִיקֵל" הופכים כמובן את ההוראה המקובלת של המושג על פיה. "קֶלְרִיקֵלִיזִם" הוא שלטון הכמורה, תופעה פוליטית המתאפיינת במשמעת ברזל ובצייתנות גמורה לדוגמה הדתית, ואילו ילדם של הורים אלה, הדורש במופלא והעוסק בנסתרות (המכונה בפיהם "הקֶלְרִיקֵל הקטן"), הוא סמל הסקרנות האינטלקטואלית וחירות הרוח. בעיני ההורים, אנשי מפ"ם, בנם הוא "קֶלְרִיקֵל", שכן הוא שואל שאלות מְטֵפִיזִיּוֹת "בלתי רצויות" על דבר הכוחות העליונים המניעים את היקום, המתפרשות אצלם כשאלות דתיות. לעומת זאת, המחבר רואה דווקא בהורים הנאורים-בעיני-עצמם מין "קֶלְרִיקֵלִים", או כוהני דת חשוכים, המחזירים לעולמנו המודרני את הדוגמות האפלות של ימי-הביניים שאסרו על חופש המחשבה. ההורים שעברו תהליך של אינדוקטרינציה, וקיבלו את הדוגמות הסובייטיות כנתינתן, מנסים להשליט את השקפת עולמם על דור העבר ועל דור העתיד (או לכל היותר לכלוא את הסב בצריפו, לבל ישפיע על הנכד). בכך הם דומים לקברניטי המשטרים הטוטליטריים שהגלו או כלאו אנשים בעלי דעות "מסוכנות", וניסו לכוון בארצותיהם הנדססת אנוש – לברוא גזע חדש של בני אדם אחידים שפָּנּוּ אינם חורגים מן האמתות החבוטות ומן הדרכים הכבושות, ואינם מעלים לגביהן כל ספקות וערעורים.
- מן האמירה בבית השני – "מָה לְמִטָּה וּמָה בְּשָׂמִים מְעֵל" – מהדהדת המשנה האומרת: "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאילו לא בא לעולם מה למטה מה למעלה מה לפנים ומה לאחור" (חגיגה יא א). הרמב"ם הסביר שאין הכוונה להגביל את השכל, אלא להבין את מהות השכל ואת טווח פעולתו, ואיש איש כפי מתת האל אליו. משמע, הילד השואל שאלות על התנהלות היקום ניחן באינטליגנציה בלתי מצויה, ודווקא לו מייחסים ההורים תכונות של "פיליסטר" ושל "פתי" בכפל משמעיו של המושג (טיפש וטרף קל לפיתוי; שהרי נאמר בשיר: "לְהִגֵּן עַל הַיֶּלֶד מִפְּנֵי הַשְּׂפָעוֹת. / וְלִשְׁמֹר אֶת נַפְשׁוֹ הַרְפָּה וּפְתִיָּה") ומכיוון אחר: אם הילד שנולד להורים אֶפִיקורסים עובר על איסורים מדרבנן – כלומר, דורש במופלא ועוסק בנסתרות – הן הוריו היו צריכים לשמוח על היותו פורץ גדר "חתרני", ולא לנסות להחזירו "למוטב" – אל תוך

העולם הגדור והמקובע שאת גבולותיו הבקיע (אלתרמן רומז ללא הרף לדמיון שבין עולם הדתי, הסדור והגדור, לבין הדת האֶתְאִיסְטִית שהשליטה ברית-המועצות, שהיא פְּנִטִית, גדורה וחד-משמעית לא פחות מן הדוגמה הדתית הפונדמנטליסטית ביותר).

● בבית הראשון והשני מסופר כי "בְּטָרְם הַיְלָד עָמַד עַל רַגְלָיו" כבר התחיל לשאול שאלות פילוסופיות הקשורות בהתנהלות היקום. בהתחשב בעובדה שכאשר ילד רגיל עומד בקושי על רגליו הוא אינו מסוגל להוציא מפיו אלא הברות אחדות, ולכל היותר למלמל מילים בסיסיות כמו "אבא" ו"אימא", הרי שמדובר בתופעה פלאית ועל-טבעית, המתאימה למשל ולאגוריה, ולא ל"סיפור פשוט". את ההנמקה לתיאורו האגדי המְטָא-רְאִלִיסְטִי של ילד הפלא שלפנינו ניתן למצוא בזיקת שירו של אלתרמן לאגדה על אברהם אבינו המספרת עליו שסמוך להיגמלו החל לדרוש במופלא ולבקש את אלוהיו.¹⁶ משיכת חוטים של אנלוגיה מדמות הילד לדמותו של אברהם עתידה הייתה להתעצם ולקבל את מלוא ביטויה במחזה המאוחר *ימי אור האחרונים* (מן העיזבון), ויש בה כדי להפוך את המסופר לאגוריה לאומית, שבמרכזה עֵם בעל מזג למדני-חקרני שמיגר את האלילות והביא לעולם את הרעיון המונותאיסטי.

● מן הבית הראשון ניתן להבין שהילד ה"חֶפְשִׁי בְּדַעוֹת" קיבל את תכונותיו בתורשה מהוריו הביולוגיים שהם "הוֹרִים חֶפְשִׁיִּים", ורק משהחל להתפתח, נתגלו בו, באיזו דרך בלתי מוסברת, כעין מומים תורשתיים, מוטציה גנטית או מחלה כלשהי, שהתבטאו ב"נְטִיָּה חֲזָקָה קְלָרִיקָלִית". בדרך-כלל אנשי חינוך, פסיכולוגיה ורפואה שואלים אם תכונותיו של האדם הם פרי התורשה או פרי הסביבה, אך כאן הפך אלתרמן את היוצרות: את האֶתְאִיזִם של ההורים, שהוא כמובן פרי חינוכם המרקסיסטי, הוא מְצִיג כתכונה גְּנֵטִית מולדת, שאותה הם יכולים להוריש לילדיהם, ואילו את חקרנותו של הילד, שהתפתחה אצלו באופן טבעי משחר ילדותו, הוא מְצִיג (מזווית הראייה של הוריו, כמובן) כמין עיוות גנטי מדאיג, או כמחלה מסוכנת שפָּה הילד "נדבק" ובה הוא עלול "להדביק" אחרים. ואף זאת: הורים המאמינים אך ורק במדעים האֶמְפִּירִיִּים, ומציידים את בנם ב"תְּשׁוּבוֹת בִּיּוֹלוֹגִיּוֹת, פִּיזִיּוֹת, כִּימִיּוֹת, אֶנְתֵּרֹפּוֹלוֹגִיּוֹת", עומדים לפתע עמידת אין-אונים מול ה"מכה" שניחתה עליהם, וטוענים במשתמע כי אותה "סטייה מדרך הישר" שנתגלתה להוותם אצל בנם, הגיעה אליהם "בְּמִין דָּרָךְ פְּטָלִית", שאין להם שליטה עליה.

לפנינו פרדוקס בתוך פרדוקס: אמונה במדעים האמפיריים ואמונה עיוורת ביד המקרה, או ביד הגורל, הן כמובן בבחינת "תרתי דסתי".

- האמירה בבית השני ("ויכמוֹזָה שְׁאֵלוֹת שֶׁל אֲנָשֵׁי הַמָּאָה הַשְּׁחוֹרָה") נוטלת מושג היסטורי הקשור בצוררי ישראל (באותם איכרים גסים ובורים ברוסיה הצארית של המאה התשע-עשרה שהשלטונות הסיתו אותם לפרוע ביהודים), ומשתמש בו – מעשה "עולם הפוך" – לתיאורו של הילד היהודי הנאור המבקש פתרונות לחידות הבריאה. הפעילות האנטישמית הרצחנית והברוטלית ביותר מוצמדת כאן אפוא – על דרך האוקסימורון השנון – לפעילות היהודית הרוחנית ביותר, זו המחפשת עדות לקיומה של השגחה עליונה בעולמנו. ההורים, שעברו "שטיפת מוח" שמקורה בברית-המועצות, רואים אפוא בדת ובמצוותיה עניין לאיכרים רוסיים פרימיטיביים, שתמימותם ובורותם מפילה אותם לזרועות הכמורה כפרי בשל, בעוד שהמחבר מוקיע את התערבותם הבוטה של ההורים בניסיונם לעצב את נפשו הרכה של ילדם, ורואה בהורים קרבנות של שטיפת מוח שהחלישה אצלם את כושר החשיבה והשיפוט.

- המילה "פרובוקציה" שבפית השלישי והמילה "פרובוקטור" שבפית התשיעי, הלוקחות היישר מאוצר מונחיו של המשטר הסובייטי, מלמדות שהוריו של הילד רואים במעשי בנם פעולה של התגרות. החבר שניחן בהיגיון בריא מסביר להם כי הטבע הוא הפרובוקטור הגדול ביותר, שכן הוא שולח ללא הרף אותות ורמזים המגרים את החשיבה המדעית. אלתרמן רומז כאן לכך שלאמתו של דבר כל התקדמות מדעית נעשית באמצעות רעיונות הנראים בתחילה פרובוקטיביים וחסרי ביסוס, שכן הם קוראים תיגר על הפְּרִדִּיגְמָה המקובלת. הנה, הכרזת קופרניקוס שלפיה השמש, ולא הארץ, היא מרכז היקום, הייתה כה פרובוקטיבית בזמנה עד שהמו"ל של ספרו נאלץ להעיר בפתחו שזוהי דעת המחבר בלבד. הכרזת גליליאו שפל הגופים נופלים באותה מהירות, גדול כקטן, הייתה אף היא פרובוקטיבית ופורצת מוסכמות, אך הניסוי שלו ממרומי מגדל פיזה סלל את הדרך לתאוריה מדעית חדשה, שהצעידה את האנושות במעלה הדורות. מכאן, ששאלותיו "הפרובוקטיביות" של הילד, הנראות בעיני הוריו "המתקדמים" כהתגרות סתמית וסרת טעם, הן למעשה שאלות בעלות ערך שלא יסולא בפז להתקדמות האנושות; ובמילים אחרות: הילד הקטן מרים תרומה חשובה להתפתחות המדע והתרבות, בעוד הוריו הדוגמטיים מסיגים את המדע והתרבות לאחור (כשם שהספרות, המוזיקה והציור אשר הגיעו ברוסיה של המאה התשע-עשרה לשיאי עולם חסרי תקדים,

נבלו והתנוונו בברית-המועצות, תחת המשטר הקומוניסטי, שדרש מן הסופרים והאמנים אוניפורמיות רעיונית).

- בכינוי הגנאי "פיליסטרים" (philistines, כלומר "פלשתים"), נהגו לכנות בפריז הבוהמיינית של המאה התשע-עשרה אותם בני-אדם מן הבורגנות הנמוכה, חסרי סקרנות אינטלקטואלית, האוכלים ושוגלים ומנהלים את שגרת יומם מבלי להתעניין בנושאי תרבות ואמנות.¹⁷ כשתיאר אלתרמן את גלית, הענק הפלשתי, בשירו "השוק בשמש" הוא תיאר למעשה אבטיפוס של פיליסטר גס ובור, איש שוק פשוט, שרגליו נטועות בקרקע, אך ראשו אינו מגיע לשמים. כשתיאר בשירו "היציאה מן העיר" (מתוך המחזור "דברים שבאמצע" שבספר שיריו האחרון *חגיגת קיץ*) את בעל הבית הבא בחדריו, מונה את כספו, מכבה את האור, פותח חלון ועף כציפור גדולה על פני העיר, הוא העמיד דמות של פיליסטר מצוי המשנה לפתע את עורו, והופך מישות קמרנית, שרגליה נטועות בקרקע, לישות רוחנית, המרחפת בשמי מרום. יוצא אפוא שבטור שלפנינו דווקא ההורים המתקדמים הרואים בבנם "פיליסטר" מתגלים כפיליסטרים מצויים שאינם מוכנים לזוז, ולו כפצע, משגרת מוסכמותיהם. ילדם, לעומת זאת, מתגלה כאיש רוח אמתית, המרחף בשפירר עליון ואינו חדל מלדרוש במופלא (ובו בזמן, הוא גם חוקר מפוכח ובעל מזג מדעי, הנושא עיניו "אֵל בִּינָה וְאֵל גְּדֹל", כמאמר אלתרמן בשירו "השיר הזר" שבספרו *כוכבים בחוץ*).

- מוטיבים של סגירות (כדוגמת הצריף האטום וקופסת האתרוג הסגורה) עוברים בשיר כחוט השני, אך ראשו של הבן פתוח לרווחה לקליטת חידושים. הוריו הסתגרנים, הרואים בפתיחות של בנם סכנה של נסיגה לאחור, מבקשים לסגור אותו בקופסה, כדי שישתמרו בו כל הרעיונות המקובלים עליהם. אף-על-פי שההורים מכוונים כאן "הורים חפשיים", נרמז כי עולמם אינו חופשי כלל וכלל, כי אם סגור ומסוגר. גרוע מזה, הם מנסים לסגור את בנם בקופסה ולאטום את ראשו בפני השפעות "מזיקות". גם את הסב הם מבודדים מן הקהילה, וכולאים אותו בצריפו, לבל ישפיע על הסביבה במנהגיו ה"רגרסיביים" ה"נושנים". פעולות של סגירה שנועדו להגנה ולשמירה הופכות בטור שלפנינו לפעולות מזיקות של כליאה המחניקה את חופש המחשבה.

- בצד פעולות של סגירה, לפנינו גם פעולות של עטיפה. בשיר נעשה שימוש כפול בשורש עט"ף, המשמש במקורות בהקשר של תפילה ("תְּפֹלָה לְעֵנִי כִּי-יִעֲטֹף וְלִפְנֵי ה' יִשְׁפָּץ שִׁיחוֹ"; תהלים קב, א). הסב "עֲטוּף בְּטִלִית" והמרקסיסט

"מעטף קאָטרוג". כך נאמר בעקיפין שבמובנים מסוימים המרקסיזם ותורתו כמוהו כדת ותורתה, שכן חסידי המרקסיזם דבקים באמת אחת, אוטמים את עיניהם ואת אוזניהם בפני מנהגים זרים, ואין בהם כל נכונות לבחון חלופות. ואכן, שנים אחדות לאחר פרסומו של טור זה, בעיצומה של המלחמה הקרה, יצא לאור הספר האל שהכזיב (1950), שבו סיפרו שישה סופרים נודעים (ובהם ארתור קסטלר ואנדרה ז'יד) כיצד נסחפו אחר פולחן האישיות של "שמש העמים", וכיצד נתפפחו מן האמונה בסטאלין ומן הדבקות הכמו-דתית שאפפה את מעריציו.

- בבית שנמחק מתוך השיר המקורי, לא האנשים המחתימים את הסב על מסמך הפניעה מסמיקים מבושה, אלא – מעשה "עולם הפוך" – הדיו שבה נחתם המסמך היא המסמיקה כדם. הדיו מסמיקה כדם, ספק כרמוז לקשרי דם שהתפוגגו מחמת הדבקות הפנטית ברעיונות האַתאיסטיים, ספק כרמוז לצבעו של הדגל האדום המתנוסס ברקע הפרשה, ספק כרמוז למכת דם, שבה מי היאור הפכו לדם, כעונש על שפרעה ניסה לשבש את התכנית האלוהית, והשליט כללים אכזריים של "הנדסת אנוש" בהוציאו את הצו הדורש להטביע את היילודים הזכרים של בני ישראל במי היאור. דומה שבתיאורה של הדיו המסמיקה כדם רמזו אלתרמן לשינוי כלליו של טבע האדם במשטרים הטוטליטריים, שלבם גס בעקרון קדושת חיי אדם.¹⁸

- דמויות של זקן או זקנה המתגוררים בגפם בצריף מבודד, או בבקתה מבודדת, מצויות הרבה באגדות עם גרמניות (דמות ה"מכשפה") ורוסיות (דמות ה"בבא יאגה"). בדרך-כלל עוסקת הדמות הבודדת והמבודדת מהחברה הנורמטיבית במעשי "מאגיה שחורה" ואוקולטיזם, וזאת כדי לגלות אמת על טבעית שאינה נתפסת בחושים ואינה נאמדת בכלים רציונליים או בשיטות מדעיות בדוקות. כאן ההורים הרציונליים, אנשי "התרבות המתקדמת", המחנכים את בנם לאור שיטות מדעיות, ומעניקים לו תשובות פילולוגיות, / פיזיות, כימיות, אַנתרופולוגיות, נחרדים לגלות שבנם נחשף למעשיו האפלים של "קוסם" העוסק ב"פולחנים" עתיקים ומסוכנים, כשהוא עטוף בטלית, רחמנא ליצלן. הסב נחקר חקירה צולבת, בוכה בדמעות שליש לפני חוקריו, ונשבע ש"בְּזֶמַן הַתְּפִלָּה כֹּה נִזְקָר הוּא כָּל יוֹם / שֶׁנֶּכְדוּ לֹא יִגַּשׁ אֵלָיו חֵס וְשָׁלוֹם. / וְהֵנוּ מִתְּפִלָּל בְּנִשְׁמִימָה עֲצוּרָה, / שֶׁנֶּכְדוּ לֹא יִשְׁמַע אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא. / וְהֶצְרִיף הוּא סָגוּר וְאֵטוּם בְּתַכְלִית, / שֶׁנֶּכְדוּ לֹא יִרְאֶהוּ עֵטוּף בְּטִלִּית". משמע, אווירת החשד והאוניפורמיות הרעיונית השוררת בקיבוץ, בבואה של שלטון הקרמלין, חלחלה גם לנפש הסב, היודע שהוא בבחינת outcast (כמו יהודי ברית-

המועצות מאחורי "מסך הברזל"), וכי עליו לקיים את פולחנו "האפל", שכמוהו כ"מאגיה שחורה", בחשאי ובבידוד מלא.

- שני ארגוני תרבות הוקמו על ידי אנשי השומר הצעיר עוד לפני הקמת מפלגת מפ"ם, ושניהם כבר היו קיימים בעת היכתב טורו של אלתרמן: "ספרית פועלים" בשנת 1935 והעיתון היומי על המשמר בשנת 1943. שניהם ראו ב"תרבות המתקדמת" תרבות העומסת על כתפה אחריות ציבורית כחלק מן המאבק הפוליטי של "חזית השמאל". זהותם האידיאולוגית התבטאה ברצון עז לקשרים בין-לאומיים עם ארגוני שמאל בעולם, וקשרים אלה עם "עולם המהפכה" נתפשו לא אחת כחשובים לא פחות מן הזיקה אל המרחב הפוליטי המקומי. הסב, המייצג את תפיסת העולם היהודית ה"ישנה" של "כל ישראל ערבים זה לזה" ואת אורח החיים ה"ישן" של שמירת מצוות, מבודד מן "הצוותא" פן יכניס גוון משלו לתוך האוניפורמיות הרעיונית השוררת בקיבוץ, ואיש אינו מצר על כך שבדחיקתו לצריף מבודד בניו עוברים על מצוות כיבוד אב – הדיבר החמישי בעשרת הדיברות (הבא עוד לפני "לא תרצח", "לא תנאף", "לא תגנוב" וגו'). אלתרמן רומז, מבלי לומר זאת גלויות ומפורשות שתהום מפרידה בין הנימוס האירופי, שהוא עניין אסתטי חיצוני, לבין המוסר העברי, שהוא עניין של אֶתוס פנימי המחייב כיבוד אב ואם (מה גם שכליאתו של הסב בצריף מבודד אינו תקין אף מבחינת הנימוס האירופי).

- האמירה "יש בו עוון" נאמרת בדרך-כלל על ביטול תורה או על חילול שבת, ואילו כאן נהפכו היוצרות: הסב נשבע שאין בו עוון, כי הוא לא גילה ר"ל לנכדו את סוד התפילה ואת דבר קיומו של האל. הסב נאלץ לחתום על הבטחה "שְׁאֵם יֵשׁ בּוֹ עוֹוֹן, הוּא יִחְזַר לְמוֹטָב", והרי "חזרה למוטב", מבחינתם של ההורים, היא הודאה של הסב בנכונותו להפסיק להתפלל, והסב בלית ברירה חותם על המסמך, בהבינו שלא יוכל להמשיך לחיות במקום, בקרבת ילדיו ונכדיו, אם לא יודה ב"אשמתו" ואם לא יכה על חטא ויכיר ב"פשעיו". אם בראשית השיר נעשה שימוש במושג הקתולי "קלריקליזם", הרי בסצנת החתימה של הסב נעשה שימוש ברסיסי תמונות ממשפטי הכנסייה הקתולית בימי-הביניים, והסב קונה כביכול "שטר מחילה" (*Indulgentia*) כדי ש"חטאיו", אם חטא, ייסלח ויימחל. כך הפך אלתרמן את היוצרות, ותיאר את ההורים המחתימים את הסב על המסמך המביש לבני דמותם של הכמרים הקתוליים חמורי הסבר מימי-הביניים. לשון אחר, הם-הם הקלריקלים האמתיים; הם, ולא ילדם המכונה בפיהם "הקלריקל הקטן", בחינת "הפוסל במומו פוסל". דומה שבתיאור ההחתמה המשפילה על המסמך הלעיג אלתרמן

על הווידויים שנשחטו מן הנאשמים ב"משפטי מוסקבה" במחצית השנייה של שנות השלושים.

- האמירה בבית העשירי ("קצת עלוב יראה המרקסיסט שִיחֵלֵג / מְקַפֵּסֵת חנוכו, מְעֵטֵף פְּאֶתְרוֹג") מצמידה זה לזה בדרך אוקסימורונית את הקופסה המקובעת של החינוך המרקסיסטי עם קופסת האתרוג מן המסורת היהודית, ומלמדת על הקיבעון המחשבתי של מאמיני ה"דתות" החדשות ושל חסידיהן. האתרוג מכוסה במוך כדי לשמרו מכל פגיעה פיזית, ואילו כאן ההורים מנסים לגונן על הילד מפני השפעות רוחניות "מזיקות". ברי, לדעת אלטרמן הם מזיקים לילד בחינוכם הפְּנֵטִי, בנסותם לאטום את עיניו לבל יכיר את כל צבעי הספקטרום ולבל יגבש בכוחות עצמו את השקפת עולמו.

- האוקסימורון המבריק ביותר בטור זה הוא האוקסימורון החותם אותו ("הם גָּדְלוּ אֶפִיקוֹרְסִים, בְּרוּךְ הַשֵּׁם"), המצרף זו לזו את הכפירה ואת האמונה. דבריו של המחבר המובלע מנוסחים בסגנון יידישיסטי, שאינו יאה כלל לאנשי "התרבות המתקדמת", שוללי הגלות וחורֶפֶיה. אלטרמן בחר אפוא – מעשה "עולם הפוך" – לדבר על דור האבות, הנאור והמתקדם בעיני עצמו, שהתנער כבר מכל קלקלות הגלות, בלשון "גלותית" מיושנת, המעוררת אצלם סלידה ובוז. יתר על כן: אמירות בנוסח "הילד גדל, בלי עין הרע", או "הילד גדל, ברוך השם" – אמירות שמתלווה אליהן ניחוח יהודי גלותי – הן אמירות מקובלות של הורים גאים המתבוננים בילדם המתפתח ולבם מתמוגג למראהו. ואילו כאן, נהפכו היוצרות, ואמירה זו נאמרת מטעמו של המחבר **על ההורים המבוגרים** שהתפתחותם נבלמה, ולא על ילדם הרך. שורת המחץ (punch line) שבסיום השיר אף עשויה לרמוז לכך שרבים מהמהפכנים הרוסים (למן הסוציאליסטים הראשונים אהרן שמואל ליברמן ופאוול אקסלרוד ועד ללב קמנייב, מייסד הפוליטבירו וללב טרוצקי, מייסד הצבא האדום, שאמנם חבש את ספסלי ה"חדר" חודשים ספורים בלבד) היו יהודים שבילדותם חבשו את ספסלי ה"חדר" וה"ישיבה", וחינוכם הדתי ה"אדוק" לא מנע מהם לימים לפרוק מעליהם עול שמים, ולהפוך "ברוך השם" ו"בלי עין-הרע" לאפיקורסים גמורים. ואפשר שההפך הוא הנכון: חינוכם האדוק הוא שהוליד את אדיקותם האידאולוגית, המקפיד על קלה כעל חמורה.

כל הצירופים האוקסימורוניים, הפרדוקסים וסירוסי המקראות הללו מעידים כמובן על ביקורת נוקבת, הנמתחת כאן בסגנון אירוני קליל, מעורב (involved) ומרוחק (detached) בעת ובעונה אחת. האירוניה מרפכת לכאורה את התוכחה, ולמעשה

מגבירה ומעצימה אותה. קשה לטעות: המחבר המובלע אינו מצדד כמובן בעמדת ההורים הדבקים באמת ה"בלתי מעוררת" שלהם. הוא עומד לצדו של הילד הנון-קונפורמיסטי, בעל המזג החקרני, המגלה סקרנות ונכונות למצוא ממצאים חדשים המפריכים את האמנות המקובל בסביבתו. הוא אף מצדד באותו חבר הרציני, המנסה לפקוח את עיני ההורים ואת חושיהם לראות את המציאות נכוחה, וכשם שהדובר מעיד עליו שהוריו של הילד הם "זוג מְפָר לִי מְאֹד" (שכן הם מזכירים לו את אחותו ובעלה, אנשי קיבוץ תל-עמל של "השומר הצעיר", אותם ואת חבריהם לדרך), כך מותר כמדומה לשער שהחבר הרציני, המטיף להורים לקח ומנסה לפקוח את עיניהם, מזוהה עם אלתרמן ועם השקפת עולמו הפתוחה.

ניפרים כאן רגשי הרחמים על הסב, המכונה בבית שנמחק בשם "סָבָא" (על בסיס הצירוף עתיק היומין "ישראל סָבָא"; בראשית רבה ע"ז, ע"א), ולא "סָבָא", כבמקומות אחרים בשיר, המלמדים על מעמדו המשפחתי של הזקן כחלק מן המשפחה הגרעינית. כינויו הבלתי-שגרתי של הסב ("סָבָא") הטעון במשמעות לאומית נכבדה, מלמד שבמקביל לסיפור הפשוט, לפנינו דמות אלגורית – גילומה של המסורת היהודית לדורותיה. כינוי זה הופך את הסב לסמל – להאנשתה של מורשת ישראל, או ליעקב-ישראל אבי האומה – ולא רק לאביהם של הורי הילד, שנסתפח לעת זקנה אל דור ההמשך שלו בקיבוץ כדי לחיות בקרבת נכדיו. ב"כליאתו" של הסב בצריף מבודד יש כדי לרמוז שדור הבנים, שנתחנך על ברכי הערכים המרקסיסטיים, גם אינו מהדר בכבוד הוריו, כמצווה בעשרת הדיברות.

לכאורה, נסוג הנכד לאחור אל השקפת העולם התמימה של סבו (השניים דומים בכך שהם נושאים תכונות פטריארכאליות: הנכד מדומה לאברהם אבינו שניתץ בילדותו את הפסילים, והסב "יושב האוהלים" ליעקב, או ל"ישראל סָבָא"). לכאורה, הנכד מסרב לעלות במעלה הדורות ולשכלל את הישגיהם המושכלים של אביו ואמו. ואולם, למעשה הוא מתקדם לעבר מטרה מתקדמת אף יותר ממה שמסוגלים ההורים הנאורים לעלות בדעתם, כי אמונתו של ילד זה אינה נובעת מתמימות ואיננה תוצאה של אינדוקטרינציה. הוא מגיע אליה אחרי חקירה ודרישה, תוך התבוננות בעיניים פקוחות בתופעות הטבע ותוך סירוב לומר "אמן" על מוסכמות שנתקדשו. ההורים הם לכאורה בני אדם ליברליים ומתקדמים בדעותיהם, אך אלתרמן רומז שהם מחזירים את העולם אל עולם הערכים הרגסיבי של התקופה הבתר-מקראית, שבה אסרו חכמים לדרוש במופלא, אסרו על נשים ללמוד, אסרו על צעירים ללמוד את תורת הסוד והמסתורין, והזהירו מפני שאלות מסוכנות כדוגמת "מה למעלה מה למטה"¹⁹.

השימוש המרובה במילים מן הלקסיקון של ה"סְטְרָא אחרא" ("קְלִיקְלִי", "המאה השחורה", "פרובוקציה", "פיליסטר" ועוד) מלמד, כמובן, על שימוש במילים

ובצירופי מילים של "סגי נהור" ושל "תרת דסתר" לצורכי אירוניה. זאת ועוד: הוא אף מלמד במקביל על כך שאלתרמן חשב ש"מכבסת המילים" של המשטרים הטוטליטריים והלקסיקון שבראו לעצמם כדי להתנהל בעולם, מסוגלים לסלף כל אמת ולקרוא ליום "לילה". יצוין שכאשר כתב אלתרמן את טורו "הקלריקל הקטן" עדיין לא נתפרסמה הנובלה האלגורית של ג'ורג' אורוול *חנות החיות*, סטירה נוקבת על תקופת סטאלין, ובה כלולים סילוגיזמים מוטעים מזהירים שנתפרסמו לימים ברבים והפכו לביטויים שגורים, כגון: "All animals are equal, but some animals are more equal than others" ("כל בעלי-החיים שווים, אך יש כאלה השווים יותר מזולתם"), ומיני אמתות צבועות, הקוראות ליום "לילה", כגון: "All men are enemies." "All animals are comrades" ("כל בני האדם הם אויבים. כל בעלי החיים הם רעים [לנשק]"). בספרו של אורוול החזירים מבטיחים זה לזה:

Soon or late the day is coming,
Tyrant Man shall be o'erthrown,
And the fruitful fields of England
Shall be trode by beasts alone.

"עוד מעט ימים יבואו / עריצות אנוש תיפול / בשדות אנגליה ינועו / בְּגִי-בְּקָר, בְּלִי שום אָדָם"; מאנגלית – זיוה שמיר). כמו ג'ורג' אורוול, גם נתן אלתרמן האמין (ותעיד על כך מסתו "עולם והיפוכו" [טורים מיום 30 במארס 1939] הכלולה בספרו *במעגל*), ש"העולם החדש והמופלא" שהמשטרים הטוטליטריים מבקשים להנחיל לאנושות כמוהו כחלום בלהות פנטסמגורי, שיוליד זן חדש ובלתי אנושי של האדם. הוא ייחל בכל לב למיגורם הגמור של המשטרים הטוטליטריים, וניבא ביצירתו את יום קריסתם.

ד. בלי אמונה האדם ניצב מול תהום

מה הייתה אפוא עמדתו של אלתרמן בנושאי דת ואמונה? עיון במרחבי יצירתו, לסוגיה ולתקופותיה, מלמד שעמדתו לא הייתה עמדה סטטית, אלא השתנתה והתגוונה לבקרים, בחינת "הכול זורם" (*panta rhei*). בספר שיריו הראשון, *כוכבים בחוץ* (1938), הוא עדיין הציג גישה פנתאיסטית, ותיאר בשירי הקובץ עולם כמו-קמאי שבו ההלך סוגד וקד אפיים לפני האילן והאישה, ומשביע את הכבשה והאיילת כעדות לטיב מעשיו (אפשר שמתוך זיקה לפסוק המקראי "השִׁבְעֵתִי אֶתְכֶם בְּנוֹת

ירוּשָׁלַם, בְּצִבְאוֹת אוֹ בְּאֵילוֹת הַשָּׁדָה"; (שיר השירים ב, ז). לפנינו עולם כמו-אלילי, או כמו-כנעני, עד כי אידה צורית כתבה עליו את הדברים הבאים:

המיתוסים הפוליתאיסטיים העתיקים, שהיו אף השראה למחזהו "ימי אור האחרונים", קרובים לו [לאלתרמן] רגשית יותר מן המיתוסים התנ"כיים, שגיבוריהם הם בשר-ודם, בעלי תכונות הסותרות זו את זו והחיות זו בצד זו ונאבקות ביניהן ללא הרף: מחשבות נעלות ומעשים הרואיים בצד יצרים רעים, שפלות ובוגדנות.²⁰

לאור טיבה האוקסימורוני של יצירת אלתרמן, יצירה התופסת תמיד את המציאות משני קצותיה, דבריה אלה של אידה צורית דורשים אמנם השלמה, אך יש אמת בלתי מעורערת: אלתרמן בחתירתו למצוא את התקדים ההיסטורי, או המיתולוגי, לתופעות המודרניות שהתרחשו מול עיניו, פנה לא אחת אל העולם האילילי כדי למשוך ממנו תובנות הנחוצות להבנת ההווה. כך, למשל, בשיר הסיום של *כוכבים בחוץ*, ניצבים על ספו של העולם השטוח, הפרוש על פני תהום כמפה, שני גיבורים מיתולוגיים – "הַרְקִיעַ הַקָּר וְהַעֵת" – כלומר, אורנוס וכרונוס שנולדו לפני המבול.

בשיר זה, ההלך מהלך בתוך כעין "מבול", ונרמז שהעולם כמו קרב לסופו. סיומו של קובץ השירים מעיד אפוא על כעין אפוקליפסה העומדת על העולם לכלותו: "בְּנִגּוֹן דוּמְיוֹת וְשָׁמַיִם הָעִיר עַד עֵינֵיהָ מוֹצֵפֶת. / אֵיךְ אֶצֵּא לְעֵבֶר לְבִדֵי בְּשָׁקִיפּוֹת הַמְּבּוּל הַשְּׁקֵט? [...] רַק הַצְּחֹק וְהַכֵּי יִלְכוּ בְּדַרְכֵינוּ הָאֵלָה / עַד יִפְּלוּ בְּלִי אוֹיֵב וּבְלִי קָרֵב". האומנם אפוקליפסה ללא תקווה? לאו דווקא. כך היה משתמע אלמלא ידענו שאחרי המבול המציף את הארץ ומכחיד כל חי שוככים המים, הקשת מופיעה בענן והעולם חוזר לקדמותו (וכדבריו הבוגרים והמפופחים יותר בפרק הסיום של *ימי אור האחרונים*, יצירתו המאוחרת ביותר: "וְרַק הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן אַחֲרֵי כָּל מְבּוּל, / תִּזְרַח לְהַעֲדִיד וּלְבַשֵּׁר, / כִּי מְבּוּל שֶׁהָיָה לֹא יָשׁוּב לְעוֹלָם, / שֶׁכֵּן הַמְּבּוּל הֵבֵא יְהִי אַחֲרָיו"). אלתרמן בנה את ספרו בתבנית מעגלית, וכיוון את קוראיו לחזור ולקרוא אחרי שיר הסיום את שיר הפתיחה, שבו העולם מנער מעליו את טיפות הגשם האחרונות, מתנקה ומתרענן, הדרך עודנה נפקחת והניגון חוזר כמימים ימימה. שיר החתימה עלול היה להתפרש כשיר אפוקליפטי אלמלא ידענו שאחרי השיר "הם לבדם" יש לחזור ולקרוא את שיר הפתיחה "עוד חוזר הניגון", והעולם לקדמותו חוזר ועל צירו סובב, כתיבת-נגינה על מנגנון הגליל שלה.

בשירי *כוכבים בחוץ* לא אחת פונה האני-המשורר לאלוהיו בקריאת "אֱלֹהִי", "אלוהים" ו"אלוהי". ואולם, אין לדעת אם זוהי פנייה אל ישות טרנסצנדנטית, שבה הדובר – בן דמותו של המשורר – מאמין ואליה הוא מפנה תחינה, או שמא לפנינו אמירה בלתי מחייבת, שעולה לא אחת על דל שפתיהם של אנשים חילוניים, אפילו

הם אֶתְאִיסְטִים מוֹשְׁבָעִים. גם שלונסקי פנה לא אחת בשיריו מאותה עת לאלוהים, ובמיוחד בשירו "תפילה". בשיר המרכזי של קובץ הבכורה של אלתרמן "פגישה לאין קץ", אומר האני-המשורר: "אַלְהֵי צְוֵנֵי שְׁאֵת לְעוֹלָלֶיךָ / מְעַנֵּי הָרֵב שְׂקָדִים וְצִמּוּקִים", והמילים מלמדות על בידול דתי ומעמדי בינו לבין הנמענת (ה"אֶתְ") של שיר זה, המוצגת בדמות גבירה אריסטוקרטית נעלה, המסוגרת בארמונה. והנה, לא זו בלבד שהמילה "הֶלֶךְ" היא הֶבְרָאִיזִם ביידיש, אלא ש"הֶלֶךְ" זה מביא ל"מלכה" הנישאה מתת חסד בעלת השתמעויות יהודיות מובהקות. הצירוף "רְאָזְשִׁינְקֶעס מיט מאַנדלען" ("צימוקים ושקדים") הוא מוטיב מופר משירי ערש יהודיים ושם-נרדף למאכלים יקרים ונחשקים, היפוכם של המאכלים הדלים העולים על שולחנו של היהודי כל ימות השנה. אלה ניתנים לילד יהודי כפָּרֶס על הצטיינותו בלימודיו ב"חדר". המוטיב "רְאָזְשִׁינְקֶעס מיט מאַנדלען" מהווה גם בְּבֹאָה דבבואה של פְּרוֹת ארץ-ישראל, המגיעים לגולה בצורתם היבשה והמצומקת, ממש כשם שהאמנות, ושירתו של ה"הֶלֶךְ" היהודי בפרט, היא בבואתה המצומקת של המציאות ושל האמנות המשקפת מציאות זו – של תבל על כל גילוייה. בשיר-מפתח זה היהודי קָד לנכרייה, ורוצה להעלות לה מנחה – לה ולעולליה. אולם אין לראות בכך קידה של היהודי ל"עשתורת". אפשר שהיהודי שר שיר אהבה לארץ כנען הנכרייה, שהיא גם ארץ אבותיו שִׁמְקָדִים, ומוכן להעלות לה כל מנחה שיהיה לאל ידו להגישה, בתנאי שתיענה לאהבתו אליה. המילה "אלוהיים" מקבלת כאן אפוא משמעות יהודית מובהקת, אך אין בה כדי ללמד בהכרח על אמונה באל. כאמור, גם שלונסקי הרבה באותה עת לשאת את שם אלוהים בשיריו, ואין בכך משום עדות לאמונה באל.

בשנות המלחמה והשוואה שינה אלתרמן את עמדתו בכל פרמטר כמעט, והציג עמדה לאומית תחת האוניברסליזם ששלט בשיריו המוקדמים. הוא השיל את בגדי הטרופדור, וזנח את הגינונים האורבניים (urban, urbane) של כוכבים בחוץ, וגם פֶּלְטֵת הצבעים הססגונית שלו איבדה רבים מְצַבְעִיהָ, ובמחזור שירי *עיר היונה* (1957) ביפרה את החד-גונית ואת "דלות החומר". ואולם, דווקא במחזור שירי *שירי מכות מצרים* (1944), שנכתב באותה שנה שבה חובר "הקְלֶרִיקֶל הקטן", מחזור הבנוי כביכול על דברי האל למלאכיו: "מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה לפני?" (סנהדרין לט ב), אין שם אלוהים נזכר אפילו פעם אחת (וזאת בניגוד לשירי *כוכבים בחוץ*, שבהם הוא נזכר עשרות פעמים). אכן אחת החומרות שהטיל אלתרמן על עצמו במחזור שירים זה היא ההינזרות המכוונת והשיטתית מאֲזֹכּוֹר השם המפורש. למרבה הפרדוקס, דווקא "יצירת קדומים" זו, העוסקת לכאורה בחטא ועונשו בתקופה הֶתְאֻצְנִטְרִית הקדומה, שבה הפול האמינו באל, אינה מזכירה כלל את מציאות האל ואינה מייחסת לו את המכות.

האם לפנינו שירים ניהיליסטיים במתכוון, שבהם אין אלוהים ואין אשמדאי, ורק כוחות סתמיים מניעים את העולם ואת ההיסטוריה? האם זוהי יצירה של איש מדע מודרני, המאמין אך ורק בחוקים הנצחיים המנהלים את היקום, ומנחים אותו ואת יושביו לקום אחרי האסון מן ההריסות, ולכונן חיים חדשים? האם האב ביצירה זו היא האב שבשמים, והבן הוא יציר כפיו, העומד בעת היכתב שירים אלה מול שמים ריקים ואֵל שהכזיב? ייזכר כי בשיר המוקדם "ליל קרנבל" שנגנז, מכונה האדם המודרני בשם "בֵּן זְקוּנִים [...] לְתַבֵּל אֶשֶׁר הִזְקִינָה, לְרַקִּיעַ שְׁהוֹבִישׁ".

אי אפשר במסגרתו של מאמר להקיף את כל התבטאויותיו של המשורר בנושא זה. אלתרמן הוסיף ודש בבעיית האמונה של האדם המודרני בעידן חילוני בכל חטיבות יצירתו, כמעט בלי יוצאת מן הכלל. לענייננו, נסתפק במערכה האחרונה של מחזהו האחרון – *ימי אור האחרונים* – שנשאר בלתי גמור במגירת שולחנו, ודבורה גילולה ערכה אותו, נתנה לו את שמו והוסיפה לו מבואות ופירושים. לפי הערכתי במחזה זה, שנכתב בסוף שנות השישים, שנות המלחמה הקרה, תחת איומים של מלחמה גרעינית בין המעצמות, נזכר אלתרמן בטורו המוקדם "הקלריקל הקטן" שמלפני שנות דור, המתאר את החיים החילוניים בקיבוץ שחבריו קיבלו עליהם את הדוקטרינות והאקסיומות שמקורן בקרמלין. במחזה המאוחר תיאר את אברם-אברהם כילד בעייתי "מופרע", בעל "שיגעונות" ו"מוזרויות", הגורם לאביו הזקן שיברון לב כי הוא נעצר בכל פעם על-ידי הרשויות בגין עֲבֵרָה זו או אחרת.

במחזה המאוחר מתוארים רגעי הסוף של המדינה החילונית הראשונה ובירתה אור כשדים, רגע לפני פלישת נמרוד וחיסול הממלכה. כך השמיע למעשה אלתרמן את הפרוגנוזות שלו, או את הנבואה שלו, בדבר תמוטתו הצפויה של הקומוניזם, וזאת כשנות דור לפני קריסתה בפועל של מעצמת-העל הקומוניסטית. במקביל, חזה כאן אלתרמן, להוותו, גם את סופו של הרעיון הקומונלי בארץ, ששאב את רעיונותיו ואת ערכיו מברית-המועצות, ושאותו העריך אלתרמן, הגם שלא חסד ממנו את שבט ביקורתו (כמשתמע ממחזהו *כנרת כנרת* ומן השיר "חצרו של קיבוץ" בקובץ *עיר היונה*). במערכה האחרונה של *ימי אור האחרונים* תרח, אבי אברהם, מגיע לחצר המלך אורנאמו לבקש סליחה ומחילה כדי לשחרר מן הכלא את אברם, בנו הזאטוט והפרחח, שניתץ בחצרו את הפסילים, ונעצר באשמת "השחתת רכוש" (ולא באשמת חילול קודש חס ושלום, שהרי אור היא ממלכה חילונית למהדרין הרואה את ניתוץ הפסילים בעין יפה). אכן, מלפה של אור דווקא מרוצה ממעשהו של הילד אברם מנתץ הפסילים, שכן הוא רואה בילד פעלתני זה מכשיר לביצוע מדיניותו ("אַבְרָם... אָהָה... דִּוְקָא יֵלֵד כְּלָבְבִי / עוֹזֵר לִי, לְמַעֲשָׂה, לְרוֹקֵן אֶת הַשָּׁמַיִם"). ואולם, תרח ממחר להודיע ולהזהיר את המלך: "לָאוּ דִּוְקָא, לְדַעֲתִי הוּא עֲלוּל / לְמִלָּא אוֹתָם כִּדְ שְׁאֲפֵלוּ כֹחַ צְבָא אֲרַם נְהָרִים וּמְצָרִים / וְחֲתִים וּפוֹט וְלוּד / לֹא יוֹכְלוּ לְרוֹקֵן אוֹתָם

עוד לעולם. / אם הוא יצליח זה יהיה אבוד. / לפני שנתיים, / סגרת אתו אפלו במערה / כפי שתתישב דעתו", אך אז יצא הנער אברם מן המערה "ושוב התחיל הפל מבראשית ברא [...]. זו הצרה. / אינו חדל לטען שאמר לו מי ברא... / "מי ברא כל אלה, הא?". כך הוא שואל, / "הפסילים הללו, הגלמים? הם אכן ולא אל".

תרח, האב הדאוג והרציני, אך המשולל כל הבנה ותובנה, כמו אביו של "הקלריקל הקטן", מקבל "מרה שחורה" לשמע השאלות שבנו שואל אותו השכם והערב (כדוגמת השאלה "מי ברא?"), ואינו מבין מדוע בנו החכם אברם הוא לא-יוצלח כזה, אך מתנחם בבנו ה"מוצלח" לוט, ההולך בתלם ואינו שואל שאלות "קשות" (על אברם הוא אומר: "דוקא ילד חכם ויש לו מעלות, / אך שום דבר לא יצא ממנו... כנגד זה אחיו לוט / זה, לדעתי, נוצר לגדולות"). האב חושש פן מעצרו של בנו אברם יחזק בבן את רעיונותיו המסוכנים ואת הרהורי השיגעון שלו בדבר קיומו של אל ערטילאי שאין לו גוף וצלם, אך דווקא מול המלך החילוני, שבנה ממלכה המושתתת על אדני הרציונליזם הנאור, העומדת ליפול ביד אויביה, הוא מגיע לפתע לתובנה חסרת תקדים, שעולם שאין בו אמונה הוא עולם חלול וחסר כל טעם: "כי אם למעלה ריק ולמטה ריק / וריק מאחור וריק מלפנים, / אז גם באמצע זה הולך ומתפרק²¹ / ואם רוצים להשען רואים פתאם / שנשענים על פני תהום". אלתרמן מזכירנו ש"חילוניות", "חילול" ו"חלל" (ריק) מאותו שורש נגזרו.

הנה כי כן, אלתרמן חזר בערוב יומו אל טורו המבריק "הקלריקל הקטן", שאותו כתב כשנות דור לפני מחזהו האחרון, וערך לו וריאציה עדכנית, המתבססת על תובנות חדשות שנבטו בו במרוצת השנים. במחזהו *ימי אור האחרונים* הוא גורם לשליט הרציונלי, שפל ימיו טרח "לרוקן את השמים", להודות בריש גלי כי החילוניות היא חלל גדול, תהום ותוהו. אלתרמן הבין את השלווה והביטחון שנוסכת האמונה בלב במאמינים, והמליץ לא על אמונות טפלות ולא על אמונה של חסידים שוטים, כי אם על אמונה הנובעת מן ההנחה המדעית שיש קוסמוס (סדר) אחרי הכאוס (אי-סדר).

התנגדותו להקמת גן פסלים בירושלים, למשל,²² כמו גם הרעיונות שהשמיע בעיר *היונה* לקראת סוף העשור הראשון של המדינה מתוך ניסיון לקבוע את האתוס של המדינה, מעידים שאלתרמן ביקש להאט את הצעדים המהפכניים, ולא להאיצם. תמיד מחה תמיד נגד צעדים שעלולים לפגוע בקודשי ישראל ולהכאיב לציבור המאמין. עמדתו נבעה לדעתי גם מיחס חם כלפי המורשת היהודית, אך גם מראליזם של איש מדע ומהבנה עמוקה של היהודים רבים ברחבי העולם הקמת גן פסלים בירושלים כמוה כהכנסת "צ'לס להיכל", וכי אין לבוז לאותם רגשות קמאיים הגורמים ליהודים ברחבי העולם להתגעגע לציון ולהגיע אליה. רגש והיגיון פרגמטי

קבעו את עמדתו. כמי שהתמחה בביוכימיה ובבוטניקה הוא ידע את סוד עמידתם של בעלי-חיים ושל צמחים מול פגעי הזמן, וגזר גזרה שווה גם לגבי חֲבָרוֹת ועמים. את הפרוגנוזה ה"נבואית" שלו, שלפיה לא יצליח הקומוניזם האנטי-קְלִיקְלִי (והשתקפותו המרוככת בהתיישבות העובדת הקומונלית בארץ-ישראל) לעקור את הדת מן השורש, וכי האמונה תחזור על אפס ועל חמתם של הקומוניסטים ותשרוד גם לאחר שהם ירדו מעל במת ההיסטוריה, השמיע אלטרמן גם בספרו *חגיגת קיץ*, שעה שתיאר את הדת בדמות הגברת סימנטוב שהלכה לעולמה, חוזרת אחרי מותה כרוח-רפאים ומטרידה את מנוחת שאריה (נראה שרוב הפרוגנוזות שהשמיע אלטרמן התממשו, לעומת הפרוגנוזות שהשמיעו סופרי המדינה בספרי המאמרים שלהם, ורובן התבדו). אגב, פרוגנוזה דומה, ועם זאת שונה, לגבי שובו של היהודי אל הדת כלולה גם *בתמול שלשום* של עגנון: גיבורו של רומן זה, יצחק קומר, איש העלייה השנייה, הוא חלוץ חילוני שבא לבנות את הארץ, ככל אֶחָיו החלוצים, ובסופו של דבר הוא מוצא את עצמו בשכונת "מאה שערים" ושוכח שהגיע ארצה כחלוץ, כדי "לבנות ולהיבנות בה". גם אלטרמן וגם עגנון ידעו שהאווירה "האנטי-קְלִיקְלִית" שהשליט המרקסיזם, אשר ראה בדת "אופיום להמונים" לא תשרוד לאורך ימים, ותוליד תגובת-נגד בדמות חזרה אל הדת. שניהם ניבאו את תמוטת האי־אולוגיות הגדולות, והקומוניזם בכללן, ושניהם ראו בחזון כיצד תדחוף תחושת הניכור והאכזבה מהחיים המודרניים את האדם אל החיק החם של האמונה והדת. ואכן, הכנסיות ברוסיה במאה העשרים ואחת הומות אדם, וגם במקומותינו ניכרים תהליכים של חזרה אל הדת בגילוייה הקונקרטיים (מנהגים שפשטו בקרב צעירים **חילוניים** לעלות לקברות צדיקים, לנשק מזוזות ולהצטייד בקמץ "על כל צרה שלא תבוא") ושל שלילתה של "שלילת הגלות".²³

אלטרמן היה בוהמיין ומשורר לאומי, איש המאבק על עצמאות ישראל, פובליציסט שניחן בהשכלה מדעית ובמזג היסטוריוסופי. להערכתו, הוא השתמש באוצר המוטיבים החסידי כבמילון פיוטי, ולא ראה במוטיבים אלה עקרונות אמונה (כשם שביאליק השתמש בהם ב"זוהר", ב"הברכה" וב"צפיריים", אך הזדקקותו למילון הפיוטי החסידי לא עצרה אותו מחיבור שירים סְטִירִיים נגד החסידים ואנשי השם שלהם). גם אחדים מפזמוניו של אלטרמן – כגון "אליפלט" ו"על אֵם הדרך" – מבוססים על מעשיות חסידיות נודעות,²⁴ וניכר מִבֵּין שיטיהם שאלטרמן התבונן בסיפור החסידי בתערובת של רגש דתי ושל ספקנות אירונית. הוא הִרְבֵּה לבחור במוטיבים המשותפים לחסידות ולנאו-סימבוליזם (היין, הניגון, תפילת האדם הפשוט לאלוהיו וכו'), כי, כדרכו, ביקש לחבר זה לזה באופן אוקסימורוני ניגודים שלכאורה אינם יכולים לעלות בקנה אחד.

הַרְלִיגִיּוּזִיּוֹת שֶׁל אֶלְתֶּרְמֶן (לִמֶן "הַקְּלִרִיקֶל הַקְּטָן" וְעַד לִמֵּי אֹר הָאֲחֵרוֹנִים)
נִרְאִית כִּהֲתַפְעֻמוֹת שֶׁל אִישׁ מִדַּע הָעוֹמֵד מִוֶּל פְּלֵאֵי הַבְּרִיאָה וְנֹאֲלֵץ לְהוֹדוֹת בְּקוֹצֵר יָדוֹ
שֶׁל הָאָדָם לְהַגִּיעַ לְפִתְרוֹן חִידַת הַיְקוּם, וְלֹא מִיִּסְטִיקָה אִי-רִצִּיּוֹנִלִית שֶׁל אָדָם הַמַּחֲפֵשׁ
פְּתֻרֹנוֹת חֵד-עֵרְכִיִּים לְחִידוֹת הַקְּיוּם. אֲמוֹנָתוֹ הִיא אֲמוֹנָה שֶׁל אָדָם הָעוֹמֵד מִוֶּל אִיתְנִי
הַטֵּבַע, וְנִמְלֵא תַחוּשָׁה שֶׁל אֲפִסוֹת הָאָדָם, תַּחוּשָׁה שֶׁהוֹלִידָה אֲצֵל אֲבֵרָהּ אֲבִינוֹ אֶת
הַשְּׂאֵלָה "מִי בָרָא כָל אֱלֹהִים". לְדַעַתִּי, אֱלֹהִים, הַשֵּׁטֶן וְהַמְּלֵאכִים, הַמּוֹפִיעִים בְּכַתְבִּי,
אֵינִם אֵלָּא מִטְּפוֹרוֹת, וְלֹא בִיטוּי שֶׁל אֲמוֹנָה תְּמִימָה שֶׁל "שׁוֹמְרֵי שְׁלוֹמֵי אֲמוֹנֵי יִשְׂרָאֵל".
כְּמוֹ רַבִּים מִבְּנֵי דוֹרוֹ, דוֹר מִלְחַמַת הָעוֹלָם וְ"הַמְּלַחְמָה הַקְּרָה" שֶׁבָּאָה בְּעַקְבוֹתֶיהָ,
אֶלְתֶּרְמֶן חֲשָׁשׁ פְּנֵי שׂוֹאָה אֲטוֹמִית וְחֹזְרָתוֹ שֶׁל הָעוֹלָם לְתוֹהוֹ וּבוֹהוֹ.

עַל-כֵּן, שְׁנֵי הַפְּעֻלִים – תַּהִ"ה וּבַהִ"ה – מוֹפִיעִים בְּשִׁיר "הַקְּלִרִיקֶל הַקְּטָן" ("הוֹרְרִי
הַבְּוֹהִים" בְּשׁוֹרָה 19, וְ"מְגוֹרְמֵי תְּעִיּוֹת וְתַהֲיָה" בְּשׁוֹרָה 34), וְרוֹמִזִים לְאֲפִשְׁרוֹת חֹזְרָתוֹ
שֶׁל הָעוֹלָם לְתוֹהוֹ וּבוֹהוֹ. גַּם בְּשִׁיר הַיְלָדִים שֶׁל אֶלְתֶּרְמֶן "מַעֲשֵׂה בַחִירִיק קְטָן", בְּהַגִּיעַ
הַחִירִיק לְמַעֲלַת שׁוֹרוֹק, הוּא קוֹרֵא לְחִבְרִיו לְהִתְבּוֹנֵן בּוֹ וּבַהִישְׁגִּיו: "עוֹרִי, עוֹרִי! / שׁוֹרִי!
שׁוֹרִי! הִגְנִי! שׁוֹרִי!", וְחִבְרִיו שֶׁנֶּעֱוָרוּ מִקְרִיאָתוֹ "תַּהֲיָה תַּהֲיָי", "בְּהָה בְּהָי", תַּמָּהוּ וְאָמְרוּ
"אֹו-הוּ". דְּמִיוֹנָם שֶׁל תַּהִ"ה וּבַהִ"ה לְ"תַהוֹ וּבַהוֹ" מְסִיפּוֹר הַבְּרִיאָה מִלְּמַד שֶׁ"מוֹת
וְחַיִּים בִּיד הַלְּשׁוֹן". הַחֲלָטָה פְּזִיזָה שֶׁל מְדִינַאֵי אֶחָד, וְהָעוֹלָם עֵלּוּל לְחֹזֵר לְתוֹהוֹ
וּבוֹהוֹ.²⁵

בְּסִיּוּם יְמֵי אֹר הָאֲחֵרוֹנִים מִשְׁמִיעַ הַמֶּלֶךְ אֹוֶרְנָאֵמוֹ מוֹנוֹלוֹג, וְבוֹ הוּא טוֹעֵן כִּי
גַם הַנִּיחִילִיזְם שֶׁל הַמְּדִינָה הַחִילוֹנִית הַרִצִּיּוֹנִלִית (בֵּת דְּמוֹתָהּ שֶׁל בְּרִית-הַמוֹעֲצוֹת)
כְּמוֹהוּ כִּדְת מוֹנוֹתֵאִיסְטִית מוֹפְשֻׁטָּת, לֹא פִסֵּל וְתִמּוֹנָה: "וְאֵף עַל פִּי כֹן, [...] / יֵשׁ
גְּדֻלוֹת, יֵשׁ יִשְׂרָאֵל, / בְּאַפְסוֹת הַזֵּאת, הַרִיקָה הַרִיקָה, / בְּפִכְחוֹן הַזֵּה, בְּמִבְּטֵ הַרִיק, /
הַצּוֹפֵה אֶל מוֹל הַרִיק, הַרוֹאֵה פְּתָאֵם / אֶת צִלְמוֹ מְסַבֵּב, בְּפִכְחוֹר הַלוֹהֵט / שֶׁל הַרִיק
הַצַּח, הַקּוֹרֵא אֶל הַרִיק / כְּמוֹ אֶל עֲצָמוֹ, כְּתֵהוּם אֶל תְּהוּם קוֹרֵאת... [...] / וְזוֹ כְּפִירָה
נְצַחִית כְּמוֹ הָאֲמוֹנָה / וְגַם לָהּ אֵין פִּסָּל וְאֵין תְּמוֹנָה / וְתִמִּיד זֶה צְפוּי / וְאֲשֶׁרִי הַרוֹאֵה
זוֹ מְפַכֵּחַ וְשְׁפוּי". הַטּוֹר "הַקְּלִרִיקֶל הַקְּטָן", שֶׁתִּיאָר לְרֵאשׁוֹנָה אֶת הַיְלָד (בֶּן דְּמוֹתוֹ שֶׁל
אֲבֵרָהּ אֲבִינוֹ בִּילְדוֹתוֹ, הַלּוֹא הִיא יְלִדוֹתָן שֶׁל הָאוֹמָה וְשֶׁל הַדְּתוֹת הַמוֹנוֹתֵאִיסְטִיתוֹת)
הַשׂוֹאֵל שְׂאֵלוֹת קוֹסְמוֹלוֹגִיּוֹת מוֹל עֵינֵיהֶם הַמוֹפְתְּעוֹת שֶׁל הוֹרִי, שִׁמֵּשׁ אֲפּוֹא אֶת
אֶלְתֶּרְמֶן בְּאַחֲרִית יָמָיו לְתִיאוֹר הַמֵּאֲבֵק הַנְּצַחִי בֵּין הַתְּפִיסָה הַתְּאוֹצֵנְטְרִית לְתְּפִיסָה
הָאֲנֵתְרוֹפּוֹצֵנְטְרִית שֶׁהִנִּיעָה אֶת הָאֲנוּשׁוֹת לְמֶן קְדַמַת דְּנָא, וְדוֹמָה שֶׁהוּא נוֹטָה לְהַסְכִּים
עִם הַתּוֹבְנָה הַמֵּאוֹחֶרֶת שֶׁל תֵּרַח שֶׁלְּפִיָּה בְּעוֹלָם שֶׁהִתְפַּרַק מִכָּל עֵרְכִיו וְאֲמוֹנוֹתָיו, "אֵם
רוֹצִים לְהִשְׁעוֹן, רוֹאִים פְּתָאֵם / שֶׁנִּשְׁעָנִים עַל פְּנֵי תְּהוּם".

בְּהַקְּשֵׁר זֶה עוֹלִים גַּם דְּבָרֵי אֶלְתֶּרְמֶן בְּשִׁיר ח' מִתּוֹךְ "שִׁירִים עַל רְעוֹת הָרוּחַ", שְׁבוּ
מִכְרִיזִים הַמְּשׁוֹרְרִים הַצְּעִירִים בְּגוֹף רֵאשׁוֹן רַבִּים: "חֲדָשׁוֹת וּנְצוֹרוֹת הַעֲרֵצָנוּ, / אֵדְ כְּמוֹ
בְּתוֹךְ בֵּית יִשְׂרָאֵל / יֵשׁ דְּבָרִים בְּשִׁמְיָם, הוֹרְצִיו, / יֵשׁ דְּבָרִים אֲחָדִים פֶּה וְשֵׁם, – // אֲשֶׁר אֵין

לְבַקֵּשׁ בָּהֶם פְּלֵא / וְשֹׁכֵר לֹא, אֲבָל בְּגִלְלָם / כִּה יָקָר לָנוּ עוֹד זֶה הַפְּלֵךְ / אֲשֶׁר בּוֹ מִתְגוֹרֵר
הָאָדָם". דברים מפויסים אלה רומזים כמובן לדברי הגיבור השקספירי הנודע לידיו
הורציו (המלט, מערכה ראשונה, תמונה חמישית, שורה 167-168):

There are more things in heaven and earth, Horatio
Than are dreamt of in your philosophy

דבריו הפְּסִימִיִּים של המלט הופכים תחת מגע ידו של אלתרמן לדברי נחמה אופטימיים וסלחניים, אך במחשבה שנייה – בהתחשב בכך שאת "שירים על רעות הרוח" חיבר אלתרמן בשנת 1941 בעת "חיים על קו הקֶץ" – ניתן לומר שלפנינו אותה אופטימיות סלחנית וסובלנית, הצומחת מתוך מצב של אין מוצא כשכבר אין לו לאדם מה להפסיד, ואף-על-פי-כן אסור לו להתייאש מן האפשרות שהרוע ימוגר וייעלם מעל פני האדמה. אפשר שהמילה "הורציו" נבחרה על שום דמיונה למילה "רציו", וזאת כדי לומר שיש דברים בעולם שהם מעבר להסבר הרציונלי הפשוט, כגון אהבתו של אדם לדברים הפשוטים שבגללם החיים כה יקרים. לחלופין, אפשר שאלתרמן, שבודד מן המובאה השקספירית את ה"שמים" והתמקד בהם תוך שהוא פסח על ה"ארץ", רומז בשורות אלה מתוך "שירים על רעות הרוח" לאותם ענייני אמונה בכוחות עליונים שבזכותם אין חייו חלולים וחסרי משמעות, אפילו הוא וכל רעיו ובני דורם ניצבים בתחושת "הסתר פְּנִים" על קו הקֶץ. כאמור, גם אלתרמן, איש הרוח ואיש המדע, שעמד משתאה מול חידות היקום, לא שָׁלַל כמדומה את קיומם של כוחות עליונים המניעים את העולם, ומשליטים סדר קוסמי בתוך הכאוס.

הערות:

1. מנחם דורמן, נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה (ערכה והביאה לדפוס דבורה גילולה), תל-אביב 1991, עמ' 38.
2. על שירי בוסר אלה שפרסם אלתרמן בעיתונה של הגימנסיה "מגן דוד", שאחדים מהם נתגלו רק לאחרונה, ראו מאמרי "ישמור האל את הגווילים", גג (בעריכת חיים נגיד), 22, תל-אביב 2010, עמ' 13 – 23 (השירים שנתגלו במאוחר נמסרו לי באדיבות מרכז קיפ לחקר הספרות העברית באוניברסיטת תל-אביב). [המאמר מופיע גם באתר אלתרמן.](#)
3. על הרמיזות למקורות הקדומים בשירתו המוקדמת של אלתרמן ראו בפרק החמישי של ספרי עוז חוזר הניגון, תל-אביב 1988, עמ' 156 – 183. [הפרק מופיע גם באתר אלתרמן.](#)
4. בפרק המבוא "משורר חצר' או 'משורר לאומי" של ספרי על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 28, 34. צור ארליך, במאמרו "אלתרמן כשמן" (שהתפרסם בכתב-העת תכלת, אביב תשס"ז 2007, עמ' 80 – 98) ציטט מדבריי

- אלה וצידד בהם (שם, עמ' 82 – 83), אך בחר לבודד אגף אחד משני אגפי המשוואה ולתאר את אלתרמן כ**שמרון**, ולא כמהפכן שמרני. לדעתי, הסתפקות בגורם אחד משני הגורמים ההפוכים שָׁדְרוּ אצל אלתרמן בכפיפה אחת, חוטאת להבנת דמותו ה"מנומרת". אלתרמן היה בוהמיין ו"משורר לאומי", איש רוח ואיש מדעי הטבע, הומניסט ו"ביטחוניסט", מהפכן ושמרון, והתרוצצו בקרבם עוד צמדי ניגודים שכביכול אינם מתפשרים.
5. ראו, למשל, בפרק "מריבת קיץ" בספרי *על עת ועל אתר* (הערה 4, לעיל), עמ' 235 – 250; וכן בדיון בדבר "עם ישן-חדש", שם עמ' 222 – 226.
6. במאמרו "עץ החיים במשתלה", מעריב, מיום 19.1.1968. המאמר נכלל בספר *חוט המשולש* (תשל"א), עמ' 170 – 173. כאן הזכיר אלתרמן את העובדה שאת האמירה הזאת כבר אמר פעם באיזה "פזמון ישן". מדובר בפזמון "תשבצים", שהושר בתאטרון הקברטי "לי-לה-לו" (ונכלל בספר פזמוניו של אלתרמן *פזמונים ושירי זמר*, ב, 1979, עמ' 177). וראו דיון בנושא אלתרמן והחידה בספרי *עוד חוזר הניגון* (הערה 3 לעיל), עמ' 94 – 99.
7. קרל מרקס כתב בחיבורו *ביקורת מרקס על משנתו של הגל* משנת 1843 כי "הדת היא אופיום להמונים" ("*Die Religion [...] ist das Opium des Volkes*"), ומימרה זו קבעה את אופייה האתאיסטי של ברית-המועצות שהתייחסה לדת כאל ספיריטואליזם פרימיטיבי וכאל גורם מזיק ומנוון. בתקופת "מָסַךְ הברזל" כשני שלישים מהאוכלוסייה הסובייטית הצהירו שהם אַתאיסטים, וכל חברי המפלגה נדרשו להיות אַתאיסטים, אך עם נפילת המשטר הקומוניסטי זכתה הדת ברוסיה לתחייה חסרת תקדים. בתקופת המלחמה הקרה, נשתרשה בארצות-הברית הגישה שלפיה האויב הקומוניסטי הוא אַתאיסטי, ועל כן ערכיו נוגדים את הפטריוטיזם הלאומי.
8. על הקשריה של הפרשה שעל רקעה נכתב שיר זה למדתי ממאמרו של השופט מנחם פינקלשטיין על "הקלריקל הקטן", שעתיד להתפרסם בספר *היובל לרב מרדכי פירון*, בעריכת השופט צבי טל ואחרים, ירושלים 2013, עמ' 355 – 381, והוא העמידו לרשותי בטובו. מנחם פינקלשטיין חקר את טורו של אלתרמן בעיקר מִצְדו העובדתי, החוץ-ספרותי (מאמרו מביא בפירוט רב את צדה האקטואלי-הקונקרטי של הפרשה שעל רקעה נכתב הטור), ואילו דבריי על שיר זה מתמקדים בעיקר בהיבטיו הפְּנים-ספרותיים – הסגנוניים והרעיוניים. [מאמרו של מנחם פינקלשטיין באתר אלתרמן](#).
9. ראו מאמרו של מנחם פינקלשטיין (הערה 8 לעיל).
10. בעיתון *הבקר* מיום 9.7.1944 הובאה קריקטורה על גירושו של ספר התורה מקיבוץ שער הגולן, בצד שירו של אלתרמן "הקלריקל הקטן" ובצירוף המשפט: "... ושוב אנו נרדפים ומגורשים, אבל הפעם על ידי יהודים". גם את הפרט הזה למדתי ממאמרו של מנחם פינקלשטיין (הערה 8 לעיל).
11. גם על הדמיון שבין הילד בטורו של אלתרמן לבין אברהם אבינו בילדותו עמד מנחם פינקלשטיין במאמרו הנ"ל על "הקלריקל הקטן" (ראו הערה 8 לעיל).
12. *דברים שבעל-פה*, כרך א, עמ' רכה. כאן ראה ביאליק בחזון את "תאי הגזים" ואת המעשנות, ובשירו "איכה יירא את האש" (1943) צפה את ההשמדה, ותיאר את כבשן האש שלתוכו הושלכו בימי קדם רבים מבני ישראל, למן אברהם אבינו ועד לבני בניו – גולי בבל – חנניה, מישאל ועזריה.

13. ראו מאמרי "נר בחלון ופנסים אדומי זקן", שראה אור לראשונה באתר נתן אלטרמן בסתיו 2012 (פרק שני בספר זה). [המאמר באתר אלטרמן](#)

14. שם, בסעיף ה' בהדיהן של אגדות הילדים הגרמניות בשירי *כוכבים בחוץ*. נציין שבתרבות האנגלו-סקסית, שמקורה בשבטים סקסוניים וגרמניים, רווח מוטיב אכזרי זה, המתאר כיצד היהודי הזר, שהָעָם מייחס לו תכונות דמוניות, מושלך לתוך הכבשן אל מול המון צוהל ומריע. כך, למשל, היהודי בַּרְבַּס, גיבור מחזהו של מרלו *היהודי ממלטה* (הנושא את שמו בפי הָעָם של היהודי בר-אבא, שניצֵל מן הצליבה, וישו נצלב במקומו), מושלך במערכה האחרונה אל תוך קלחת רותחת (a boiling cauldron), שכמוה ככבשן אש, ובה הוא מוצא את מותו. מחזה זה של מרלו שימש לשקספיר דגם ומקור השראה בבואו לחבר את מחזהו *הסוחר מונציה*, שבו נזכרת פעמים אחדות דמותו של אברם-אברהם, אבי האומה, אשר עיצב לדעת אנטוניו וחבריו הוונציאניים את אופיים הלאומי הנוקם והנוטר של העברים, אבותיהם של היהודים (בתו של החלפן היהודי – Jessica, יִסְכָּה – נושאת את שמה של בתו של נחור, אחי אברהם).

15. שיר זה מדגים במובהק את התופעה הבין-טקסטואלית, שאותה כיניתי בשם "הרמיזה האליפטית המהבהבת" (בפרק החמישי של ספרי *עוד חוזר הניגון*, תל-אביב 1988, עמ' 156 – 183. [הפרק מופיע גם באתר אלטרמן](#)). רמיזות כאלה מעלות במקביל סיפורים מקראיים שונים, שְׁחוּט סמוי מאחדם. כך, למשל, נרמזת כאן בַּרְפַת ה' לאברהם: "וְאֶעֱשֶׂה לְגוֹי גְדוֹל וְאֶבְרָכֶךָ וְאֶגְדָּלְהָ שְׁמֶךָ וְהָיָה בְרָכָה" (בראשית יב, ב), ובצדה ההבטחה שמשמיע האל באוזני אברהם: "אֵל-תִּירָא אֲבָרָם אֲנֹכִי מִגֵּן לָךְ שְׂכָרְךָ הִרְבֵּה מְאֹד" (שם טו, א), אך גם ההבטחה החוזרת ונשנית בדברי הנביא ("וְאֵתָּה אֵל תִּירָא עֲבָדֵי יַעֲקֹב נְאֻם-ה' וְאֵל-תַּחַת שְׂרָאֵל כִּי הִנְנִי מוֹשִׁיעַךְ מִכַּחֲזֹק וְאֵת-זֶרְעֶךָ מֵאֶרֶץ שְׂבָיִם וְשָׁב יַעֲקֹב וְשָׁקֵט וְשָׁאַן וְאִין מִחֲרִיד"; ירמיה ל, י; מו, כז-כח). לכל אלה מצטרפת גם פרשת לָךְ-לָךְ ("וְאֶבְרָכֶךָ מִבְּרָכֶיךָ וּמִקְלָלְךָ אֶאֱרָ וְנִבְרָכֹךָ בְּכָל מְשֻׁפָּחַת הָאֲדָמָה"; בראשית יב, ג); והשוו לברכת בלעם (במדבר כד, ט).

16. בהערה 14 של מאמרו על "הקלריקל הקטן" כתב מנחם פינקלשטיין (ראו הערה 8 לעיל): יצוין כי המדרשים חלוקים בשאלה בן כמה היה אברהם כאשר "הכיר את בוראו" (בן שלוש שנים, בן ארבעים או בן ארבעים ושמונה). וראו גם משנה תורה לרמב"ם, הלכות עבודת כוכבים, פרק א הלכה ג: "כיון שנגמל איתן זה [אברהם] התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן והתחיל לחשוב ביום ובלילה והיה תמיה היאך אפשר שיהיה הגלגל הזה נוהג תמיד ולא יהיה לו מנהיג ומי יסובב אותו".

17. על הפיליסטר (philistine) המצוי כמושא ללעגם של משוררי המודרנה בצרפת ושל ממשיכי דרכם בארץ-ישראל, ראו בספרי *עוד חוזר הניגון* (הערה 3, לעיל), עמ' 91, 173 – 174, 195.

18. פרעה רצה להכחיד את בני ישראל, ולהשליך כל בן שייוולד להם לתוך היאור, כדי להטביעו במים רבים. הוא נענש על תכנית ההשמדה שלו, המנוגדת לתכנית האלוהית, בעשר מכות, שהראשונה שבהן גזלה ממנו ומעמו את מי השתייה, את יסוד החיים, והחליפה אותם בדם. העונש על התערבותו של המלך המצרי בתכנית האלוהית הוא עונש סמלי: הדם הוא נוזל החיים, הזורם בעורקי הגוף, והמים הם נוזל החיים, הזורם במקווי המים שבטבע. ההחלטה "מי לחיים ומי למוות" היא החלטה אלוהית, ומרגע שפרעה מפקיע זכות זו לעצמו בהפירו את חוקי הטבע, מחליט להחיות את הבנות ולהכחיד את הבנים, תוך שהוא

נוטל לעצמו סמכות אלוהית הכרוכה בדיני נפשות, גם העונש על מעשהו מפר את חוקי הטבע: הדם, שאמור לזרום בעורקי האדם ולהעניק לו חיים, זורם מעתה בעורקי המים שבמרחבי הטבע, וגוזל חיי אנוש.

19. השוו לשיר הילדים הביאליקאי "נדנדה": "נד נד, נד נד, / רד עלה עלה נרד! / מה למעלה? / מה למטה? – / רק אני, / אני ואתה; / שנינו שקולים / במאזנים / בין הארץ / לשמים". הורים השרים את השיר ה"תמים" הזה לילדיהם הרפים אינם חשים כלל עד כמה מילותיו טעונות וחתרניות. שירו של ביאליק שובר את הצו המזהיר את האדם לבל יעבור את גבולות המותר ולבל יחקור במופלא ממנו: "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאילו לא בא לעולם – מה למעלה מה למטה, מה לפנים מה לאחור" וגו' (חגיגה יא, ב). ואם לא די בכך, הרי שגם באגדה המעובדת לילדים "אלוף בצלות ואלוף שום" "התיר" ביאליק את האיסור המפורש הזה, בתארו על דרך האבסורד את בן המלך שוחר-הדעת, אשר "דבר בקמח על-עולם ומלאו, / ויהי חכם ביום וחקם בלילה, / ידע מה-למטה ומה למעלה, / מה לפנים ומה לאחור, / ולהבדיל בין-הלקב ובין השחור, / בין חמור בן-אתונות ובין חמר-מרת, / ובין יינות קפריסין ובין מימי פרת, / סוף דבר, בחור בן-חיל ובן פרת!".

20. אידה צורית, "אדוני המשורר", ארץ אחרת, 2001. 30.8. [המאמר גם באתר אלתרמן](#).

21. דומה שלפנינו אלוזיה כלל לא מקרית לשירו הנודע של המשורר האירי ויליאם בטלר ייטס "The Second Coming" ("השיבה השנייה"), שבו מתוארת תחושת ההתפוררות או האטומיזציה המאפיינת את עולמנו המודרני, שבו אדם לאדם זאב: "Things fall apart; the centre cannot hold; / Mere anarchy is loosed upon the world (ובתרגומי: "הפל קורס; ציר העולם נשבר; / תבל – זירה לתהו משתלח"). גם תבל וגם האמנות מאבדות בשירו של ייטס את דפוסיהן האינטרגטיביים, ומתפוררות לרסיסי רסיסים.

22. "גן הפסלים", דבר, כ"ו באדר תש"ד (25.3.1960), עמ' 2 (בחימת "נתן א."). הטור השביעי, כרך ב, עמ' 245. [קישור ל"גן הפסלים" בעיתון דבר](#).

23. ממאמרו של מנחם פינקלשטיין (הערה 8, לעיל) למדתי כי יצחק ארדינסט, מזכיר קיבוץ שער הגולן באותם ימים שבהם אירעה פרשת ספר התורה, הצטרף לקיבוץ שער הגולן של "השומר הצעיר" לאחר שהקיבוץ שייסד עם חבריו (קיבוץ "מחנה ישראל" ליד עפולה, הקיבוץ הראשון של צעירי "אגודת ישראל", התפרק בשנת 1937). 29 שנים היה ארדינסט חבר קיבוץ שער הגולן, אך בשנת 1966 חזר בתשובה ועבר לירושלים לחצר הרבי מגור. פרשת חיייו של יצחק ארדינסט עשויה הייתה לשמש לעגנון דגם לעיצוב דמותו של יצחק קומר, גיבור תמול שלשום, שהחל את דרכו כחלוץ, וסיימם בירושלים בשכונת "מאה שערים" החרדית.

24. ראו ספרי הלך ומלך (אלתרמן – בוהמיין ומשורר לאומי), תל-אביב 2010, עמ' 35. [הספר הלך ומלך באתר אלתרמן](#)

25. ראו בפרק הרביעי של ספרי תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן, תל-אביב 2005, עמ' 119 – 150. [ארבעה פרקים ראשונים של הספר באתר אלתרמן](#).